

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «**Загальна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 1. Вступ до курсу «Загальна психологія».

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
доцент Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с. Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План лекції

1. Становлення психології як науки, етапи розвитку психології.
2. Структура сучасної психології.
3. Основні галузі психології.
4. Співвідношення наукової і життєвої психології.
5. Особливості психології як науки.
6. Методологія сучасної психології. Характеристика основних методів психології.
7. Основні принципи та завдання психології.
8. Психологія в структурі сучасних наук
9. Уявлення античних та середньовічних філософів про душу та свідомість.
10. Біхевіоризм як наука про поведінку.
11. Становлення та розвиток вітчизняної психології.

Рекомендована література:

Основна:

1. Буняк Н.А. Загальна психологія: лекції. Тернопіль: вид-во ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. 300 с.
2. Варій М.Й. Психологія : навч. посіб Київ : Центр учб. літ., 2016. 287 с.
3. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.
4. Дуткевич Т. В. Загальна психологія. Теоретичний курс. К Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2016. 388 с.
5. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К. Каравела. 2011. 464 с.
6. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
2. Пошукова система Base <https://www.base-search.net/>
3. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM)<https://oai.org.ua>

Текст лекції.

1. Становлення психології як науки, етапи розвитку психології.

Вживання слова «психологія» (від давньогрецьких слів «psyche» (душа) і «logia» (розуміння, знання) уперше зафіксовано в західноєвропейських текстах XVI ст. Поступово слово «психологія» увійшло до буденного вжитку. Психологами тоді називали знавців душі, людських пристрастей і характерів. Такі психологи користувалися життєвими знаннями. Наукове знання відрізняється від життєвого тим, що воно, спираючись на силу абстракції і загальнолюдського досвіду, відкриває закони. Психологія за своїми теоретичними досягненнями і практичними спробами змінити життя

поступається, зокрема, точним наукам. Адже психологічні явища набагато складніші ніж, наприклад, фізичні, їх важче пізнати.

Психологія на шляху до самостійної науки пройшла тривалий шлях, і лише всередині XIX ст. з розрізнених знань вона стала самостійною наукою. Однак і в попередні епохи уявлення про психіку (душу, свідомість, поведінку) не були цілковито позбавлені ознак науковості. Вони прорізувалися в надрах інших наук, зокрема філософії, медицини, природознавства, у різних явищах соціальної практики та ін. У цьому вічному пошуку людства науково- психологічна думка дедалі більше набувала значення і сили, усвідомлюючи свій предмет. В історії психології, яка досліджує процес становлення психологічних знань та уявлень, виокремлюють кілька основних підходів до визначення меж та етапів розвитку психології. Відповідно до першого підходу, психологія має тривалу передісторію і коротку історію, яка починається з другої половини XIX ст. (Г. Еббінгауз). Розвиток психології поділяють на два етапи: передісторія (до кінця першої половини XIX ст.) та історія (з другої половини XIX ст.). Представники другого підходу вважають, що розвиток психологічної думки потрібно розділити на три етапи:

1-й етап – донаукова (міфологічна) психологія – коли панували анімістичні уявлення про душу;

2-й етап – філософська психологія – коли психологія була частиною філософії, об'єднана з нею спільним методом (від античності до XIX ст.);

3-й етап – власне наукова психологія, з другої половини XIX ст. (тобто саме тим часом, коли, за Еббінгаузом, починалася вся історія психології). Цей період пов'язують із застосуванням у психології об'єктивного методу (експерименту), запозиченого в природничих наук, який дав їй змогу відокремитися від філософії. Цей підхід сьогодні є найпоширенішим. Недолік його у тому, що наукову психологію протиставляють усій попередній. Третій підхід – культурологічний – розвиток психологічної науки розглядає в контексті розвитку людської культури загалом. До цього підходу належить концепція в історії психології, яку розробив український учений В. А. Роменець. Згідно з цим підходом, етапи розвитку психології виокремлюють за історичними епохами: психологія Міфологічного періоду, психологія Античності, психологія Середньовіччя, психологія Відродження, психологія епохи Бароко, психологія Просвітництва, психологія Сцієнтизму (епохи, що бере початок у XIX ст., у якій, до речі, живемо й ми, її назва походить від лат. «scientia» – наука, і відображає ту рушійну силу, яку має наука в сучасній культурі). Такий поділ історії психології є доцільним, оскільки в психології кожної історичної епохи були суттєві відмінності, акценти на тих чи інших психічних явищах. Психологічна думка від Міфологічного періоду до епохи Середньовіччя наголошувала на ситуативних феноменах, від епохи Відродження до Просвітництва – на мотиваційних, а у XIX – XX ст. – на феноменах дії та післядії. Ситуація, мотивація, дія та післядія є компонентами вчинку як осередку

(пояснювального принципу) психології. Проте, на наш погляд, розвиток психологічної науки можна розглядати також залежно від того, що було її предметом. Саме з цього погляду етапи розвитку психології розглядають під кутом розуміння її предмета. У такому контексті доцільно виокремлювати перший етап, коли психологію розглядають як науку про душу; другий – як науку про свідомість; третій – як науку про поведінку; четвертий – як науку про психіку, що становить єдність свідомого і несвідомого у взаємодії людини зі світом.

2. Структура сучасної психології.

Аналіз стану сучасної психології дозволяє достатньо чітко розділити її на чотири основні розділи: академічну, прикладну і практичну психологію, психотехнологію, кожна з яких реалізує власні цілі і вирішує свої завдання.

Академічна психологія прагне розкрити загальні, основні закономірності і механізми формування, розвитку і функціонування психіки людини у всій її різноманітності. Предметом психології як академічної науки є психічна реальність, виражена в різних формах психічних явищ (у процесах, властивостях, станах психіки). Головне завдання академічної психології - отримання об'єктивних, дійсних знань про психічну реальність, подолання суб'єктивного погляду дослідника на особливості і закономірності психіки, надуманості і неточності в описі психічних явищ. Це завдання вирішується за допомогою об'єктивних методів дослідження - спостереження і експерименту. Ці методи привносяться в психологічну науку з природознавства, де вони вже довели свою надійність і об'єктивність.

Галузями академічної психології є:

загальна психологія, що вивчає структуру психічної реальності (психічні процеси, властивості і стани), їх особливості, специфіку, загальні закономірності формування, розвитку і функціонування;

історія психології, що виконує функцію рефлексії наукового пізнання, вивчає становлення психології як науки, її витoki у філософських переконаннях, психологічні школи і напрями, розробляє методологічні основи психологічної науки;

експериментальна психологія, розробляючи експериментальні методи дослідження психічних явищ і вимоги в проведенні психологічних досліджень, а також математичний апарат обробки результатів експериментального дослідження;

диференціальна психологія, що вивчає індивідуальні відмінності психічних явищ;

психологія розвитку, що аналізує загальні закони розвитку психіки у філо- і онтогенезі;

вікова психологія, що вивчає закономірності розвитку психіки людини в онтогенезі і вікові відмінності в психіці;

зоопсихологія, що вивчає розвиток психіки і її особливості у філогенезі;

порівняльна психологія, що вивчає відмінності психіки людини і тварин, розглядає механізми і закономірності формування психіки людини у філогенезі;

патопсихологія, що вивчає порушення у функціонуванні, розвитку і формуванні психічних явищ.

Кожна з галузей академічної психології розробляє категоріальний апарат (систему науково-психологічний понять), за допомогою якого описує явища, що вивчаються.

Проте в академічній психології за рамками дослідження і аналізу залишається особа конкретної людини з його суб'єктивними психологічними проблемами, а також специфічні особливості психічної активності в рамках конкретних видів професійної діяльності, в різних сферах життєдіяльності. Необхідність вирішувати дані проблеми приводить до формування нових напрямів в психології.

Психологія як прикладна наука є психологічним забезпеченням різних соціальних сфер - виробництва, освіти, спорту, має рацію, політики і ін. Такий розвиток психології пов'язаний із створенням галузей психологічної науки, що отримали своє найменування відповідно до тієї сфери, в якій вивчаються і виявляються відповідні психічні особливості людини: психологія праці, інженерна психологія, спортивна психологія, юридична психологія, педагогічна психологія, військова психологія, політична психологія і так далі. Сюди ж відноситься і соціальна психологія, яка розглядає людину з погляду його соціальних функцій і соціальних ролей, які він виконує для збереження цілісності і відтворення соціуму в цілому. Особа в соціальній психології розглядається як соціалізований індивід.

Прикладні галузі психологічної науки обов'язково включають *теоретичну частину*, пов'язану з вивченням особливостей функціонування психіки в конкретному виді діяльності, в конкретних умовах життєдіяльності людини, під впливом різних чинників, і власне *прикладну*, розробляючи конкретні рекомендації по організації тієї або іншої сфери життєдіяльності людини для досягнення вищих результатів в конкретній діяльності або соціальних відносинах.

При розробці теоретичних аспектів прикладної психології використовуються основні методи науково-психологічного дослідження: спостереження і експеримент, модифіковані відповідно до основних завдань конкретної прикладної галузі. Проте для вирішення власне прикладних завдань розробляються допоміжні методи: опитні методи (інтерв'ю, бесіди, анкета), тести, праксичні методи (метод аналізу продуктів діяльності, циклограми, і ін.), методи моделювання психічних явищ.

Одним з центральних завдань будь-якої прикладної галузі є визначення тих психічних властивостей і характеристик особи, які дозволяють їй найбільш продуктивно виконувати ті або інші соціальні функції або види професійної діяльності. Для вирішення цього завдання в прикладній психології виникає достатньо самостійна галузь, яка займається розробкою діагностичного

інструментарію для визначення відповідних психічних властивостей і характеристик особи, - тестологія.

Тест - один з центральних методів прикладної психології. Його основна мета - це визначення особливостей психіки конкретної людини щодо соціальної вибірки, тому його результат показує не специфічні особливості його психіки, що відрізняють його індивідуальність, а його соціально-психологічний статус, що відзначає наявність або відсутність тієї або іншої якості, його вищий, середній або низький рівень розвитку і тому подібне

Наприклад, тести інтелекту дозволяють нам визначити загальний показник розвитку інтелектуальної сфери людини, і $K2 = 100$ говорить нам тільки про те, що інтелект людини нормально розвинений, але нічого не говорить про швидкість протікання розумових процесів, про ті або інші форми його логічного мислення, про дедуктивну або індуктивну спрямованість його мислення, про творчий потенціал його інтелекту і тому подібне. Тести для визначення професійних якостей або соціальної адаптації особи, також тільки визначають наявність або відсутність даної характеристики, рівень її вираженості, але не її специфічні особливості.

Іншим важливим завданням прикладної психології є формування і розвиток соціально і професійно важливих психологічних властивостей особи. Це привело до розвитку різного виду психотехнічних прийомів розвитку властивостей психіки, активних соціально-психологічних форм навчання - тренінгів (сюди можна віднести тренінги розвитку ділового спілкування, комунікативній компетентності, розвитку організаторських здібностей), ділових ігор і ін.

Проблеми, які вирішуються прикладною психологією, мають соціальне замовлення, тобто прикладна психологія використовує психологічні знання для вирішення проблем соціуму в цілому, а не окремій особі. Завдання, що вирішуються прикладною психологією, ставлять перед психологами фахівці-суміжники: педагоги, виробничники, керівники, правознавці, слідчі, політики і ін. Рекомендації, що розробляються психологами, також реалізують в практику фахівці-суміжники, психолог несе відповідальність в даному випадку за обґрунтованість і дієвість пропонованих рекомендацій.

Психолог, що працює в рамках прикладної психології, здійснює:

- як дослідницькі функції, вивчаючи особливості прояву психічних явищ в рамках тієї або іншої соціальної і професійної діяльності, розробляючи конкретні рекомендації по перетворенню соціальних відносин, особливостей професійної діяльності з метою їх оптимізації і профілактики можливих негативних наслідків;

- так і практичні функції - діагностика і проведення тренінгів соціальних і професійних властивостей особи.

Практична психологія, як ще один напрям в сучасній психології, орієнтована на створення особливої психологічної практики, направленої на надання психологічної допомоги і надання психологічних послуг. Сюди відносяться такі форми роботи практичного психолога як психотерапія,

психокорекція, психопрофілактика, психологічне консультування, психореабілітація.

Основні завдання даного напрямку психології пов'язані з розробкою засобів для надання психологічної допомоги людині у вирішенні його проблем, для проведення соціально-психологічної реабілітації. Тому дана психологія орієнтована не стільки на дослідження психіки, свідомості людини, скільки на роботу з його психікою, свідомістю. Її метою є розробка способів дії психолога на свідомість людини (на систему його уявлень про світ, інших людей, самому собі, на його ціннісні орієнтації і ін.), на різні форми його активності (спілкування, діяльність, поведінка, пізнання і ін.), характер взаємин і тому подібне

Для вирішення даних завдань психології необхідні спеціальні методи практичної роботи з психічною реальністю. Такі методи в практиці безпосередньої роботи були знайдені, описані і апробовані в спеціальній психотерапевтичній практиці. Проте вони знайдені чисто емпіричним шляхом і тому не завжди дозволяють досягти бажаних результатів або передбачити наслідки їх використання.

Усвідомлення необхідності теоретичної парадигми, що пояснює особливості дій на психіку клієнта використовуваних в психологічній практиці способів, приводили до звернення до наявних теорій і концепцій академічної психології, до різних психологічних шкіл і напрямів - біхевіоризму, гештальтпсихології, когнітивній психології, гуманістичній психології, або створенню спеціальних концепцій - наприклад, різних концепцій психоаналізу. Використовуючи термінологію конкретної концепції, практичні психологи прагнули пояснити свої специфічні психотерапевтичні практики, направлені на вирішення суб'єктивних проблем, що виникають у людини. Проте це приводило до виникнення орієнтації лише на якусь одну із сторін психологічної реальності (поведінка, гештальти, знання, ціннісні орієнтації і тому подібне). При цьому в практику зарубіжної психотерапії переносилися і помилки теоретичних напрямів, що виражаються в аналізі і інтерпретації отримуваних фактів.

Для більшості зарубіжних концепцій характерні уявлення про протистояння людини і суспільства. Людина виривається з суспільства, вона розглядається як автономна, що розвивається за своїми іманентними законами. Суспільство розглядається як вороже по відношенню до світу особистості і при цьому як стабільне, незмінне, надособистісне, що вимагає пристосування до себе з боку особи за рахунок придушення суспільно не схвалюваних форм поведінки і спонукаючих їх мотивів, бажань і тому подібне. У зв'язку з чим психологічна допомога орієнтована, головним чином, на зміни у внутрішньому плані психічної активності (зміни суб'єктивних відносин, самооцінки, концепції Я, цінностей і тому подібне) з метою адаптації людини до суспільних умов, що склалися, і відносин. У практиці психоаналізу основна мета - формування механізмів психологічного захисту, що підвищують протистояння особі суспільству і одночасно приміряючи особу з

відносинами, що склалися. У практиці поведінкової терапії, основна мета - навчання особистості соціально-прийнятним формам поведінки і спілкування. Гештальттерапія орієнтована на відреагування, завершення тих або інших поведінкових актів для зняття емоційної напруги і створення для особи можливості відчувати своє існування повною мірою "тут і зараз".

Аналізуючи систему використовуваних в сучасній зарубіжній психотерапевтичній практиці методів, необхідно відмітити, що в кожному конкретному напрямку використовується свій специфічний підхід до психокорекції. І, не дивлячись на те, що представники даних підходів спеціально підкреслюють, що вони працюють з суб'єктивністю пацієнта, аналіз показує, що вони все ж таки розглядають не конкретну людину, а якусь усереднену суб'єктивність (відбиту в теоретичних побудовах використовуваних ними концепцій), оскільки реалізується тільки один принцип психокорекції в будь-яких випадках, або відмовляються від корекції взагалі.

У зарубіжній практичній психології виникає величезна кількість різних теорій особистості, в яких психологи-практики прагнуть пояснити причини виникнення тих або інших особових психологічних проблем і вибір шляху їх дозволу. Проте як підкреслюють психологи-дослідники, жодна з цих концепцій не має під собою емпіричної основи, тобто експериментально не доведена. Запропоновані моделі особистості носять чисто спекулятивний характер. Проте, за відсутністю науково-обґрунтованої теорії особистості, вони мають велике значення для практикуючих психологів, оскільки дозволяють їм в більшій або меншій мірі орієнтуватися в тих змінах, які відбуваються з особою в процесі психотерапевтичної і психокорекційної роботи з нею.

У традиційній радянській психології своєї психотерапевтичної практики не було створено, що і дозволяло деяким психологам говорити взагалі про відсутність у вітчизняній психології прикладного, практичного аспекту. З початку 80-х років і в даний час відбувається процес зв'язаного створення і психологічної практики і відповідної концепції людини.

Подальший розвиток психологічної практики дійсно неможливий без теоретичної основи, що розкриває закономірності створення засобів психологічної дії, їх впорядкування і можливості прогнозу результатів їх використання. Проте, як вважають багато сучасних психологів, академічна наука не може виступити в даній ролі. Як указує Василюк, тут необхідна теорія особливого типу, яку можна назвати психотехнічною. На думку Слободчикова, дана психотехнічна теорія може будуватися тільки на гуманітарній парадигмі, що виробляє інший, - на відміну від природничо наукового - цілісний погляд на людину.

Безумовно, сучасна психологічна практика вимагає створення фундаментальної концепції, що дозволяє психологові-практикові усвідомлено будувати свою роботу з клієнтом, підбирати найбільш адекватні способи роботи з ним. Ця концепція повинна відображати основні закономірності існування і активності людини, регулюючи роль психіки в ній. Для створення подібної

концепції необхідно насамперед визначити основні тенденції розвитку сучасної практичної психології як сфери психологічної допомоги і послуг.

Розвиток практичної психології можливий в декількох напрямках:

По-перше, це напрям, що розробляє засоби для зміни самої особистості (психічних особливостей людини) з метою забезпечення її адаптації до умов життєдіяльності, що вже склалися, і підвищення ефективності всіх форм її активності. Метою діяльності практичного психолога тут є позбавлення людини від страждань, пов'язаних з гострим і глибоким переживанням незадоволеності собою, що оточують, життя в цілому. Це власне традиційні напрями сучасної практичної психології - психокорекція і психореабілітація.

По-друге, це напрям, що розробляє шляхи, характер і засоби зміни умов життєдіяльності особистості, якщо вони роблять на неї негативний вплив. В даному випадку необхідний аналіз системи міжособових і суспільних відносин, в які включена людина, з погляду їх позитивного або негативного впливу на особу і її розвиток, зміну негативних взаємин і перетворення тих соціальних інститутів, які продукують і відтворюють суспільні відносини, які негативно впливають на особу. Людина і його розвиток нерозривно пов'язані з тим, що оточує його соціальне середовище. Саме вона забезпечує задоволення його основних потреб, саме вона пред'являє до нього певні вимоги (до його поведінки, здібностей, особових якостей, результатам діяльності і тому подібне), саме вона задає характер задоволення потреб і особливості основних вимог. Тому необхідна не тільки зміна людини відповідно до вимог середовища, але і "облагороджування" цього середовища, створення оптимальних соціальних умов для розвитку гармонійної всесторонньо розвиненої особи.

Найбільш широке уявлення про необхідність цілеспрямованого перетворення соціального середовища з метою створення умов для гармонійного розвитку особи знайшло віддзеркалення в працях радянських психологів. Розвиток даного напрямку вимагає об'єднаних зусиль різних наук, зокрема, соціології, політології, економіки і інших, що вивчають суспільство, особливості і закономірності його розвитку.

Таким чином, подальший розвиток практичної психології пов'язаний з розробкою її теоретичного аспекту, нової методології в підході до психічних явищ і тим змінам, які відбуваються при використанні тих або інших засобів і способів дії на психіку людини.

Вирішення багатьох проблем практичного психолога (будь то психотерапія, психокорекція або психологічне консультування) пов'язане з необхідністю правильної оцінки індивідуальних особливостей особи, її неповторної психічної специфіки. Це зажадало створення такого інструментарію, який дозволяв би визначати достатньо швидко і об'єктивно ці специфічні особистісні особливості клієнта. Цю задачу вирішує достатньо автономний напрям практичної психології - психодіагностика. Психодіагностичні методики і проєктивні психотехнології дозволяють

практичному психологу оперативно отримувати необхідну інформацію про психологічні особливості клієнта і відстежувати ті зміни, які відбуваються в його психіці в процесі взаємодії психолог-клієнт.

У всіх перерахованих напрямках сучасної психології не вирішується проте проблема цілеспрямованого розвитку і вдосконалення психіки людини. Це пов'язано з тим, що в зарубіжній психології ведучим залишається уявлення про генетичну заданість психічних особливостей людини і неможливості їх цілеспрямованої зміни, тим більше формування. Лише у вітчизняній психології розробляються концепції, що підкреслюють вплив зовнішніх умов на формування психіки людини і можливість її перетворення через цілеспрямовану їх зміну. Це дозволяє говорити про психотехнологію, *тобто* про такий розділ психології, який розробляє принципи і методи цілеспрямованого формування бажаних якостей і властивостей психіки людини. Це новий - четвертий - напрямок сучасної психології. Її основне завдання - розробка засобів для цілеспрямованої зміни або формування психіки людини, для її *вдосконалення, забезпечення* якнайповнішої реалізації реальних і потенційних можливостей особистості, для її відновлення після негативних соціальних дій або складних критичних життєвих ситуацій. Вирішення основних завдань даного напрямку вимагає аналізу і узагальнення накопичених культурою людства психотехнічних засобів, направлених на розвиток різних здібностей людини і способів регуляції її активності.

Прагнення знайти оптимальні форми дії на психіку людини з метою її розвитку характерні для вікової і педагогічної психології (психології розвитку, навчання і виховання). Проте там вирішуються проблеми не стільки розвитку психіки дитини, його потенційних можливостей, скільки даються рекомендації по створенню умов ефективнішого засвоєння учбової програми на основі обліку закономірностей функціонування психічних процесів, що вже склалися в рамках їх *стихійного* розвитку. У цих галузях є самі різні теоретичні погляди на процес формування і розвитку психіки людини і можливості цілеспрямованої організації і регулювання процесів навчання і виховання. Зокрема це стосується концепцій поведінкової психології (теорія програмованого навчання Б.Ф.Скінера, теорії навчання Е.Толмена і ін.), і особливо широко дані дослідження представлені у вітчизняній віковій і педагогічній психології - в роботах Л.С.Виготського, С.Л. Рубінштейна і їх послідовників.

Враховуючи, що одним з провідних чинників розвитку психіки людини разом з цілеспрямованою соціальною дією (зовнішнім) є її власна активність, як найважливіше завдання розвиваючої психології необхідно виділити проблему формування індивідуальної *психологічної культури особи*, тобто навчання людини тій системі психологічних знань, умінь і навиків, які дозволять їй свідомо змінювати власний психічний стан і регулювати всі основні форми своєї життєдіяльності. В рамках даного напрямку повинна вирішуватися також проблема подальшої соціально-психологічної еволюції людини в цілому, яка

повинна складатися вже не стихійно, не спонтанно, але забезпечуватися свідомою цілеспрямованою діяльністю людини по самоудосконаленню та саморозвитку.

Теоретичною основою даного напрямку сучасної психології повинні стати концепції психічного розвитку людини, що розробляються в радянській психології Л. С. Виготським, С. Л. Рубінштейном, А. Н. Леонтьєвим і їх послідовниками. Формування психологічної культури особистості повинні бути засновані на знанні закономірностей психічного розвитку людини з метою їх подальшого використання при свідомому регулюванні (управлінні) і формуванні психіки.

Таким чином, предметом психології є психіка (від грец. psychikos - душевний) людини і тварини" тобто психічні явища, притаманні людині і тварині. Факти психології - це не предметні речі, а різні за змістом, інтенсивністю, тривалістю, пов'язаними між собою процеси, що перебувають у розвитку та належать певній людині.

Психологія вивчає внутрішній психічний світ людини, психічні процеси, стани, властивості, закони виникнення, розвитку й перебігу психічної діяльності, становлення психічних властивостей людини, життєве значення психіки.

Внутрішній психічний світ людини психологія розглядає як живий, неперервний процес, який формується і розвивається, породжує деякі продукти чи результати.

Психологічна наука вивчає такі психічні явища:

- психічні процеси, до яких входять відчуття, сприймання, запам'ятовування, мислення, уява, почуття і т.д.;
- психічні стани - уважність, байдужість, спокій, схвильованість, піднесення, зацікавленість тощо;
- психічні властивості - спостережливість, чутливість, розумові, емоційні, вольові якості людини, її здібності, риси характеру тощо.

Продукти психіки здійснюють взаємодію людини із довкіллям; допомагають людині орієнтуватись у середовищі, забезпечують її успіх в усіх видах діяльності (ігровій, навчальній, трудовій та ін.).

Психіка пов'язана з активним відображенням людиною об'єктивного світу, зі створенням у свідомості людини картини світу, її образу, із знаходженням свого Я в об'єктивному світі, з адаптацією до середовища.

Психічне відображення не є дзеркальним, механічним, пасивним копіюванням світу. Це активне відображення, яке завжди належить суб'єкту і залежить від його особливостей. Психіка - це суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Психічному відображенню властиві такі особливості: - воно дає змогу об'єктивно відображати світ. Правильність відображення перевіряється практикою; - це змінне, динамічне явище, яке відображає минуле, теперішнє і майбутнє, може поглиблюватися та вдосконалюватись; -

воно забезпечує доцільність поведінки та діяльності; - виражає індивідуальну своєрідність людини; - має випереджальний характер.

- психічний образ - це ідеальне явище, тобто таке, що виникає та існує у психіці та свідомості людини, формується в процесі її активної діяльності; Відображення майбутнього називають випереджувальним відображенням. Структура психіки має три рівні: свідомий, підсвідомий, несвідомий.

4. Співвідношення наукової і життєвої психології.

Появі психології передував розвиток двох великих областей знань: природних наук і філософії; психологія виникла на перетині цих областей, тому до цих пір не визначено, вважати психологію природною наукою або гуманітарною. З вищесказаного виходить, це - наука особливого типу.

Будь-яка наука має в своїй основі деякий життєвий, емпіричний досвід людей. Наприклад, фізика спирається на те, що набувається нами в повсякденному житті знання про рух і падіння тіл, про тертя і енергію, про світло, звук, теплоту і багато що інше.

Математика теж виходить з уявлень про числа, форми, кількісні співвідношення, які починають формуватися вже в дошкільному віці.

Але інакше йде справа з психологією. У кожного з нас є запас життєвих психологічних знань. Є навіть видатні життєві психологи. Це, звичайно, великі письменники, а також деякі (хоча і не всі) представники професій, що припускають постійне спілкування з людьми: педагоги, лікарі, священнослужителі і ін. Але, і звичайна людина має в своєму розпорядженні певні психологічні знання. Про це можна судити по тому, що кожна людина в якійсь мірі може зрозуміти іншого, вплинути на його поведінку, передбачити його вчинки, врахувати його індивідуальні особливості, допомогти йому і тому подібне.

Чим же відрізняються життєві психологічні знання від наукових? Існує п'ять таких відмінностей.

Перше: життєві психологічні знання, конкретні; вони приурочені до конкретних ситуацій, конкретних людей, конкретних завдань. Говорять, офіціанти і водії таксі - теж хороші психологи. Але в якому сенсі, для вирішення яких завдань? Як ми знаємо, часто - досить прагматичних. Також конкретні прагматичні завдання вирішує дитина, поводячись одним чином з матір'ю, іншим - з батьком, і знову зовсім інакше - з бабусею. У кожному конкретному випадку вона точно знає, як треба себе вести, щоб добитися бажаної мети. Але навряд чи ми можемо чекати від нього такої ж проникливості відносно чужої бабусі або мами. Отже, життєві психологічні знання характеризуються конкретністю, обмеженістю завдань, ситуацій і осіб, на яких вони розповсюджуються.

Наукова ж психологія, як і всяка наука, прагне до *узагальнень*. Для цього вона використовує *наукові поняття*. Відробіток понять - одна з найважливіших функцій науки. У наукових поняттях відбиваються найбільш істотні властивості предметів і явищ, загальні зв'язки і співвідношення.

Наукові поняття чітко визначаються, співвідносяться один з одним, зв'язуються в закони.

Наприклад, у фізиці завдяки введенню поняття сили І. Ньютону вдалося описати за допомогою трьох законів механіки тисячі різних конкретних випадків руху і механічної взаємодії тіл.

Таке ж відбувається і в психології. Можна дуже довго описувати людину, перераховуючи в життєвих термінах його якості, риси вдачі, вчинки, відносини з іншими людьми. Наукова ж психологія шукає і знаходить такі узагальнювальні поняття, які не тільки економізують описи, але і за конгломератом частковостей дозволяють побачити загальні тенденції і закономірності розвитку особи і її індивідуальні особливості. Потрібно відзначити одну особливість наукових психологічних понять: вони часто співпадають з життєвими по своїй зовнішній формі, тобто просто кажучи, виражаються тими ж словами. Проте внутрішній зміст, значення цих слів, як правило, різні. Життєві терміни зазвичай більш розпливчаті і багатозначні.

Друга відмінність життєвих психологічних знань полягає в тому, що вони носять *інтуїтивний* характер. Це пов'язано з особливим способом їх отримання: вони отримуються шляхом практичних проб і приладнань.

Подібний спосіб особливо виразно видно у дітей. Я вже згадувала про їх хорошу психологічну інтуїцію. А як вона досягається? Шляхом щоденних і навіть щогодинних випробувань, яким вони піддають дорослих і про яких останні не завжди здогадуються. І ось в ході цих випробувань діти виявляють, з кого можна "вити вірьовки", а з кого не можна.

Часто педагоги і тренери знаходять ефективні способи виховання, навчання, тренування, йдучи тим же шляхом: експериментуючи і гострозоро помічаючи щонайменші позитивні результати, тобто в певному значенні "йдучи на дотик". Нерідко вони звертаються до психологів з проханням пояснити психологічний сенс знайдених ними прийомів.

На відміну від цього наукові психологічні знання *раціональні* і цілком *усвідомлювані*. Звичайний шлях полягає у висуненні словесно сформульованих гіпотез і перевірці логічно витікаючих з них наслідків.

Третя відмінність полягає в *способах* передачі знань і навіть в самій *можливості їх передачі*. У сфері практичної психології така можливість вельми обмежена. Це безпосередньо витікає з двох попередніх особливостей життєвого психологічного досвіду - його конкретного і інтуїтивного характеру. Глибокий психолог Ф. М. Достоевський виразив свою інтуїцію в написаних ним творах, ми їх всіх прочитали - стали ми після цього такими ж проникливими психологами? Чи передається життєвий досвід від старшого покоління до молодшого? Як правило, насилу і в дуже незначному ступені. Вічна проблема "батьків і дітей" полягає якраз в тому, що діти не можуть і навіть не хочуть переймати досвід батьків. Кожному новому поколінню, кожній молодій людині доводиться самому "набивати шишки" для набуття цього досвіду.

В той же час в науці знання акумулюються і передаються з великим, якщо можна так виразитися, КПД. Хтось давно порівняв представників науки з пігмеями, які стоять на плечах у велетнів - видатних учених минулого. Вони, можливо, значно менше зростанням, але бачать далі, ніж велетні, тому що стоять на їх плечах. Накопичення і передача наукових знань можлива завдяки тому, що ці знання кристалізуються в поняттях і законах. Вони фіксуються в науковій літературі і передаються за допомогою вербальних засобів, тобто мови і мови, ніж ми, власне кажучи, і почали сьогодні займатися.

Четверта відмінність полягає в методах отримання знань в сферах життєвої і наукової психології. У життєвій психології ми вимушені обмежуватися спостереженнями і роздумами. У науковій психології до цих методів додається *експеримент*.

Суть експериментального методу полягає в тому, що дослідник не чекає збігу обставин, в результаті якого виникає явище, що цікавить його, а викликає це явище сам, створюючи відповідні умови. Потім він цілеспрямовано варіює ці умови, щоб виявити закономірності, яким дане явище підкоряється. З введенням в психологію експериментального методу (відкриття в кінці минулого століття першої експериментальної лабораторії) психологія, як я вже говорила, оформилася в самостійну науку.

Нарешті, *п'ята* відмінність, і разом з тим перевага, наукової психології полягає в тому, що вона має в своєму розпорядженні багатий, різноманітний і часом *унікальний фактичний матеріал*, недоступний у всьому своєму об'ємі жодному носієві життєвої психології. Матеріал цей накопичується і осмислюється, зокрема в спеціальних галузях психологічної науки, таких, як вікова психологія, педагогічна психологія, пато- і нейропсихологія, психологія праці і інженерна психологія, соціальна психологія, зоопсихологія і ін. У цих областях, маючи справу з різними стадіями і рівнями психічного розвитку тварин і людини, з дефектами і хворобами психіки, з незвичайними умовами праці - умовами стресу, інформаційних перевантажень або, навпаки, монотонії і інформаційного голоду і т. п., - психолог не тільки розширює круг своїх дослідницьких завдань, але і стикається з новими несподіваними явищами. Адже розгляд роботи якого-небудь механізму в умовах розвитку, поломки або функціонального перевантаження з різних сторін висвічує його структуру і організацію.

Приклад. У великих містах існують спеціальні інтернати для сліпоглухонімих дітей. Це діти, у яких немає слуху, немає зору, і, звичайно, спочатку немає мови. Головний "канал", через який вони можуть вступати в контакт із зовнішнім світом, - це дотик.

І ось через цей надзвичайно вузький канал в умовах спеціального навчання вони починають пізнавати мир, людей і себе! Процес цей, особливо спочатку, йде дуже поволі, він розгорнений в часі і в багатьох деталях може бути побачений як би через "тимчасову лупу" (термін, який використовували для опису цього феномена відомі радянські учені А. І. Мещеряков і Е. Ст.

Ільєнков). Очевидно, що у разі розвитку нормальної здорової дитини багато що проходить дуже швидко, стихійно і незамечено. Таким чином, допомога дітям в умовах жорстокого експерименту, який поставила над ними природа, допомога, організовувана психологами спільно з педагогами-дефектологами, перетворюється одночасно на найважливіший засіб пізнання загальних психологічних закономірностей - розвитку сприйняття, мислення, особи.

Отже, узагальнюючи, можна сказати, що розробка спеціальних галузей психології є методом загальної психології. Такого методу позбавлена, звичайно, життєва психологія.

Розвиток науки нагадує рух по складному лабіринту з багатьма тупиковими ходами. Щоб вибрати правильний шлях, потрібно мати, як часто говорять, хорошу інтуїцію, а вона виникає тільки при тісному контакті з життям.

Науковий психолог повинен бути одночасно хорошим життєвим психологом. Інакше він не тільки буде малокорисний науці, але і не знайде себе в своїй професії, просто кажучи, буде нещасний. Мені б дуже хотілося уберегти вас від цієї долі.

Отже, наукова психологія, по-перше, спирається на життєвий психологічний досвід; по-друге, витягує з нього свої завдання; нарешті, по-третє, на останньому етапі перевіряється.

5. Особливості психології як науки.

У системі наук психології повинно бути відведене абсолютно особливе місце, і ось за якими причинами.

По-перше, це наука про найскладніше, що поки відоме людству. Адже психіка - це "властивість високоорганізованої матерії". Якщо ж мати на увазі психіку людини, то до слів "високоорганізована матерія" потрібно додати слово "сама": адже мозок людини - це сама високоорганізована матерія, що відома нам.

По-друге, психологія знаходиться в особливому положенні тому, що в ній як би зливаються об'єкт і суб'єкт пізнання.

Пояснення. Ось народжується на світ людина. Спочатку, перебуваючи в дитячому віці, вона не усвідомлює і не пам'ятає себе. Проте розвиток її йде швидкими темпами. Формуються її фізичні і психічні здібності; вона вчиться ходити, бачити, розуміти, говорити. За допомогою цих здібностей вона пізнає мир; починає діяти в ньому; розширюється круг її спілкування. І ось поступово з глибини дитинства, приходить до неї і поступово наростає абсолютно особливе відчуття - відчуття власного "Я". Десь в підлітковому віці воно починає набувати усвідомлюваних форм. З'являються питання: "Хто я? Який я?", а пізніше і "Навіщо я?". Ті психічні здібності і функції, які до цих пір служили дитині засобом для освоєння зовнішнього світу, - фізичного і соціального, повертаються на пізнання самого себе; вони самі стають предметом осмислення і усвідомлення.

Такий самий процес можна прослідкувати в масштабі всього людства. У первісному суспільстві основні сили людей йшли на боротьбу за існування,

на освоєння зовнішнього світу. Люди здобували вогонь, полювали на диких тварин, воювали з сусідніми племенами, отримували перші знання про природу.

Людство того періоду, подібно до немовляти, не пам'ятає себе. Поступово росли сили і можливості людства. Завдяки своїм психічним здібностям люди створили матеріальну і духовну культуру; з'явилися письменність, мистецтво, наука. І ось наступив момент, коли людина поставила собі питання: що це за сили, які дають їй можливість творити, досліджувати і підпорядковувати собі мир, яка природа його розуму, яким законам підкоряється його внутрішня, душевна, життя?

Цей момент і був народженням самосвідомості людства, тобто народженням психологічного знання.

Подія, яка колись відбулася, можна коротко виразити так: якщо раніше думка людини була направлена на зовнішній світ, то тепер вона звернулася на саму себе. Людина зважилася на те, щоб за допомогою мислення почати досліджувати само мислення.

Отже, завдання психології складніше за завдання будь-якої іншої науки, бо тільки в ній думку здійснює поворот на себе. Тільки у ній наукова свідомість людини стає його *науковою самосвідомістю*.

Нарешті, *по-третьє*, особливість психології полягає в її унікальних практичних значеннях.

Практичні результати від розвитку психології повинні стати не тільки значніші за результати будь-якої іншої науки, але і якісно іншими. Адже пізнати щось - означає оволодіти цим "щось", навчитися їм управляти.

Навчитися управляти своїми психічними процесами, функціями, здібностями - завдання, звичайно, грандіозніше, ніж, наприклад, освоєння космосу. При цьому треба особливо підкреслити, що, *пізнаючи себе*, людина *себе змінюватиме*.

Психологія вже зараз накопичила багато фактів, що показують, як нове знання людини про себе робить його іншим: міняє його відносини, цілі, його стани і переживання. Якщо ж знову перейти до масштабу всього людства, то можна сказати, що психологія - це наука, що не тільки пізнає, але і *конструює, творить* людину.

І хоча ця думка не є зараз загальноприйнятою, останнім часом все голосніше звучать голоси, що закликають осмислити цю особливість психології, яка робить її наукою *особливого типу*.

Психологія - дуже молода наука. Офіційне оформлення наукова психологія отримала трохи більше ніж 100 років тому, а саме в 1879 р.: коли німецький психолог *В. Вундт* відкрив в м. Лейпцігу першу лабораторію експериментальної психології.

Появі психології передував розвиток двох великих областей знань: природних наук і філософій; психологія виникла на перетині цих областей, тому до цих пір не визначено, вважати психологію природною наукою або

гуманітарною. З вищесказаного виходить, що жоден з цих відповідей, мабуть, не є правильним. Психологія - наука особливого типу.

6. Методологія сучасної психології. Характеристика основних методів психології.

Термін «методологія» походить від грецького «*methodos*» (шлях пізнання, дослідження) та «*logos*» (поняття, вчення). Цим терміном, як зазначено у психологічному словнику (1990), позначають «систему принципів і способів організації та побудови теоретичної та практичної діяльності, а також учення про таку систему». Загалом сучасна методологія, як виявив В. В. Рибалка, виконує такі основні функції: • соціокультурну, оскільки вивчає сенс наукової діяльності та її взаємозв'язок з іншими видами діяльності з позицій практики, розвитку і надбань суспільства, його матеріальної та духовної культури, ступеня розвитку тощо; • орієнтовно-спрямовуючу, бо слугує основою вибору теоретичної та практичної діяльності; • стимулюючу, оскільки каталізує процес пізнання, критичне осмислення ідей, що функціонують у науці, стимулює культуру мислення, розширення світогляду і формування на цій основі творчої особистості науковця; • організаційно-структурну, бо забезпечує організацію, структурування наукового знання, його синтезування шляхом розробки системи загальнонаукових принципів, підходів, категорій, понять, методів, технологій; • евристичну, яка полягає в можливості використання, переносу за певних умов принципів, підходів, категорій, понять, методів, технологій однієї науки в інші науки; • прогностичну, оскільки вона відіграє певну роль у розробці стратегії розвитку науки, в оцінці перспектив певного наукового напрямку, теорії, школи, течії, на основі чого визначається найімовірніший шлях до отримання потрібного наукового результату; • проєктивну, яка полягає у розробленні певних комплексних досліджень, в обґрунтуванні цільових програм тощо; • інтерпретаційну, оскільки забезпечує філософську, світоглядну інтерпретацію отримуваних наукових даних; • науково-дослідницьку, оскільки забезпечує визначення об'єкта і предмета наукової діяльності, їх співвідношення; Методологія виконує радше конструктивну, аніж критичну функцію, коректуючи дії дослідника. На цьому етапі частіше за все включаються нові поняття, методи обробки даних та інші засоби, придатні до розв'язання поставленого завдання.

Нині традиційними методологічними проблемами вважають: • системний розгляд різних рівнів методології – філософського, загальнонаукового, конкретно-наукового – і властивих для них компонентів наукового апарату – філософських передумов, принципів і підходів, категорій, понять, теорій, концепцій, методів, технологій; • вивчення категоріально-поняттєвого апарату, мови науки; • аналіз етапів, процедури наукового дослідження, роз'яснення, доведення експериментальних даних, їх втілення у практику; • наукове обґрунтування та проєктування методів і технологій практичної діяльності. Проте завдяки диференціації та інтеграції

сучасного наукового знання виникають нові методологічні проблеми, які вимагають нового рівня узагальнення й теоретизації наукового мислення.

Загалом структура методології науки за «вертикаллю» містить такі її рівні: 1) рівень філософської методології; 2) рівень загальнонаукових принципів і форм дослідження; 3) рівень конкретно-наукової методології; 4) рівень методики і техніки дослідження, практичної діяльності (В.П. Зінченко, С.Д. Смірнов). Філософська методологія виконує роль загальної світоглядної основи для інтерпретації результатів наукової діяльності з погляду певної картини світу, здійснює конструктивну критику отриманого наукового знання – щодо його відповідності методологічній базі та логіці розвитку науки. У минулому столітті найбільш адекватною філософською методологічною базою вітчизняної науки визначали діалектичний матеріалізм, закони діалектики. Загальнонаукова методологія базується на змістовних загальнонаукових концепціях (теорія еволюції Ч. Дарвіна, теорія управління у кібернетиці, концепція ноосфери П'єра Тейяра де Шардена і В.І. Вернадського тощо), на універсальних концептуальних конструкціях (загальна теорія систем Л. Бернталанфі), на логіко- методологічних концепціях (структуралізм у мовознавстві та етнографії, структурно-функціональний аналіз у соціології, системний аналіз, логічний аналіз тощо), на принципах логічної організації, формалізації та врівноваження наукового змісту (за допомогою таких логічних операцій, як аналіз-синтез, узагальнення-конкретизація, індукція-дедукція, деструкція-систематизація чи класифікація). Загальнонауковий рівень методології має міждисциплінарний характер, завдяки чому узагальнюються спільні риси наукової діяльності в різних її формах. Конкретно-наукова методологія відображає принципи і методи певної наукової діяльності – відповідно до предмета конкретної дисципліни. Вона має спеціальний дисциплінарний характер, її розробляють спеціалісти певної галузі знань. Конкретно-наукова методологія зіставляється із законами, принципами, методами філософської методології як безпосередньо, так і опосередковано – через рівень загальнонаукової методології.

Методико-технологічний рівень методології найбільше наближується до специфіки дослідження та перетворення предмета конкретної науки. Він пов'язаний із конкретними завданнями, методами, прийомами, процедурами, умовами наукової діяльності.

Як зауважує В.В. Рибалка, значення методології для психології полягає в тому, що:

- методологія необхідна психології для досягнення, пізнання та перетворення самого предмету психології;
- без оновлення методологічних систем психологія не здатна охопити безліч фактів, емпіричних матеріалів, експериментальних даних, які здобувають під час наукової психологічної діяльності;

- психолог-дослідник має бути методологічно грамотним, оскільки на нього покладено величезну відповідальність за отримання і використання наукових даних у теоретичному дослідженні та психологічній практиці.

Водночас, наукова психологія має величезне значення для загальної методології на всіх її рівнях. Більш конкретної характеристики методології психологічної науки набуває в контексті розгляду структури наукової психології та відповідного до неї методологічного простору. За провідними проблемами, науковим апаратом, методами тощо наукову психологію можна диференціювати на даному етапі свого розвитку на три великі напрями або групи галузей – на теоретичну, прикладну і практичну психологію. Кожну з цих трьох груп диференціюють на відповідні галузі. В.В. Рибалка у своєму монографічному дослідженні, з погляду на наявність складної будови наукової психології культурно-історичного, філософського, загальнонаукового психологічного контексту, пропонує ввести поняття методологічного простору наукової психології – на прийнятному рівні його узагальнення і конкретизації, диференціації та інтеграції. У зв'язку з цим, важливим є питання про головний, найвищий рівень цього простору – онтопсихологічний, який фактично «обслуговує» інші рівні методологічного простору наукової психології. Слід зазначити, що на онтологічному рівні методологічного простору функціонують суб'єктивно значущі правила, норми, принципи психічної діяльності самої особистості як суб'єкта власного життя, що складаються різними шляхами, мають різні джерела. Серед них найбільш значущі формуються в процесі самого життя і фіксуються в життєвому досвіді особистості. Проте за певних умов цей, онтопсихологічний, рівень методологічного простору враховує також впливи на психічне буття людини і наукової психології (представленої трьома її напрями), і позанаукової психології (народної, життєвої, релігійної, художньої, парапсихології тощо). Найближчим до онтопсихологічного рівня методологічного простору наукової психології є, на думку В.В. Рибалки, практично- психологічний рівень, який відповідає конкретній методології практичної психології. Призначення останньої полягає в конкретному виявленні та розв'язанні – шляхом просвіти, психодіагностики, консультування, корекції, реабілітації, розвитку (тренінгу) – психологічних, внутрішньоособистісних та міжособистісних проблем. Далі йде теоретико-психологічний рівень, презентований методологією теоретичної психології, яка концентрує свої зусилля на дослідженні закономірностей будови, розвитку, функціонування психіки, особистості, на основі чого формується, удосконалюється науковий апарат психологічної науки.

Методологія теоретичної, або академічної, психології обслуговує всі інші напрями і галузі цієї науки, методологічно оснащує роботу всіх професійних психологів. Проте цими чотирма рівнями не обмежується методологічний простір наукової психології. На думку В.В. Рибалки, було б недоцільно і несправедливо викреслити з нього загальнонауково-психологічний (міждисциплінарно-психологічний) рівень генерування

психологічних знань, принципів, підходів і методів їх видобування, що тісно пов'язаний із науковою психологією. Зокрема, величезний вплив на психологію здійснили фізична теорія відносності, генетики, соціологи, синергетики, геофізики, історики, археологи тощо. Безумовно, до методологічного простору наукової психології належить фундаментальний філософсько-психологічний рівень, що утворюють теоретичні погляди відомих у минулому мислителів і сучасних філософів. Закони діалектики, категорії філософії, вічні філософські питання пізнання і самопізнання, проблема пошуку сенсу життя вже не одне тисячоліття очевидно чи приховано постають перед людством саме як психологічні проблеми, принципи, категорії. Методологічний простір наукової психології можна представити через сукупність таких щаблів (В.В. Рибалка):

- Онтопсихологічний щабель психологічного буття людини (онтопсихологія конкретної особистості).
- Практично-психологічний щабель розв'язання проблем особистості (практична психологія).
- Психолого-прикладний щабель удосконалення, формування, проектування діяльності особистості (прикладна психологія).
- Теоретико-психологічний щабель дослідження, пізнання закономірностей психіки, особистості (теоретична психологія).
- Загальнонауково-психологічний щабель пізнання особистості (міждисциплінарна психологія).

- Філософсько-психологічний щабель пізнання особистості через найбільш абстрактні категорії, закони, світоглядні проблеми (філософська психологія). Як бачимо, така модель методологічного простору наукової психології має свою внутрішню логіку. Вона виявляється в тому, що дозволяє здійснити послідовне сходження від конкретного до абстрактного, тобто від онтопсихологічного до філософсько- психологічного рівня і, навпаки, – сходження від абстрактного до конкретного, тобто у зворотному напрямі. За В.В. Рибалкою, методологічний простір має також і «горизонтальний вимір», який представлено відповідною для кожного з окреслених рівнів сукупністю принципів, підходів, категорій, робочих понять, методів, технологій тощо. Саме ці два окреслені виміри утворюють змістовну характеристику методологічного простору і «руху» в ньому професійного психолога як за «вертикаллю», так і за «горизонталлю», що полегшує орієнтацію професійного психолога у власній науці.

Методи психології доцільно розділити на дві групи:

- пізнавальні (дослідницькі) методи;
- методи активного впливу на людей.

Розглянемо першу групу методів. Процес психологічного дослідження складається з низки етапів: підготовки, збирання, обробки, інтерпретації фактичних даних і формулювання висновків. На підготовчому етапі вивчають стан досліджуваної проблеми, проводять попередні спостереження, бесіди, анкетування, визначають мету й завдання дослідження. Важливим елементом цього етапу стає гіпотеза – уявлення про очікуваний результат дослідження. Усі вихідні моменти зумовлюють планування дослідження, вибір контингенту і кількість піддослідних, місця та часу проведення

дослідів, технічне оснащення, отримання попередніх експериментальних даних, форми протоколів, план кількісної (статистичної) та якісної обробки й інтерпретації даних. На етапі збирання фактичних даних використовують емпіричні методи (експеримент, спостереження, тестування, бесіди тощо). Експериментальні дані фіксують у протоколі, що має бути досить повним і цілеспрямованим, включаючи реєстрацію всіх необхідних параметрів експериментальної ситуації та психічних властивостей. Етап обробки даних передбачає кількісний та якісний аналіз і синтез зафіксованих даних. На останньому етапі дослідження здійснюють інтерпретацію даних та формулювання висновків, встановлюють їхню відповідність чи невідповідність вихідній гіпотезі, виявляють нові питання та проблеми, на основі яких формують програму дослідження. Відповідно до етапів психологічного дослідження, доцільно розрізняти чотири групи методів: • організаційні; • емпіричні; • методи обробки даних; • інтерпретаційні методи.

До організаційних методів належать: порівняльний метод, який реалізується зіставленням груп піддослідних, які відрізняються за віком, видом діяльності тощо; лонгітюдний метод, що виявляється у багаторазових обстеженнях тих самих осіб упродовж тривалого часу; комплексний метод, коли той самий об'єкт вивчають різними засобами представники різних наук, що дає змогу різнобічно характеризувати особистість. До групи емпіричних методів входять: спостереження і самоспостереження; експериментальні методи; психодіагностичні методи (тести, анкети, питальники, соціометрія, референтометрія, інтерв'ю, бесіда); аналіз продуктів діяльності; біографічний метод; трудовий метод. Методи обробки даних – це кількісні та якісні методи. До кількісних методів належать, наприклад, визначення середніх величин і міри розсіювання, коефіцієнтів кореляції, факторний аналіз, побудова графіків, гістограм, схем, таблиць, матриць тощо. Якісний метод передбачає аналіз і синтез отриманих даних, їх систематизацію та порівняння з результатами інших досліджень. До інтерпретаційних методів належать генетичний метод аналізу психологічних даних у процесі розвитку – з виокремленням стадій, критичних моментів, суперечностей тощо, а також структурний, системний метод, який передбачає встановлення зв'язків між усіма психічними якостями індивіда. Останній полягає в реалізації особистісного підходу, коли всі психічні властивості розглядаються у цілісній системі. Розглянемо емпіричні методи отримання фактичних даних про психіку. Метод спостереження полягає в тому, що експериментатор збирає інформацію, не втручаючись у ситуацію. Існує принципова відмінність наукового спостереження від життєвого, яке обмежується реєстрацією фактів і має випадковий, неорганізований характер. На противагу йому, наукове спостереження базується на певному плані, програмі, фіксації фактів та особливостей ситуації, на аналізі та інтерпретації.

Для наукового спостереження характерні перехід від опису фактів до пояснення їхньої суті, формування психологічної характеристики

особистості. Якщо ми вивчаємо явище без зміни умов, за яких воно здійснюється, то йдеться про просте об'єктивне спостереження. Спостереження поділяють за різними ознаками. Розрізняють пряме і непряме спостереження. Прикладом прямого спостереження може бути вивчення реакції людини на подразник або спостереження за поведінкою дітей у групі, якщо ми вивчаємо типи контактів. Прямі спостереження поділяють також на активні (наукові) й пасивні або звичайні (життєві). Багато разів повторюючись, життєві спостереження акумулюються в прислів'ях, приказках, метафорах і у зв'язку з цим становлять певний інтерес для культурологічного і психологічного вивчення. Наукове спостереження припускає цілком певну мету, завдання, умови спостереження. Проте якщо ми спробуємо змінити умови чи обставини, за яких здійснюється спостереження, то це вже буде експеримент. Непряме спостереження застосовують у ситуаціях, коли ми хочемо за допомогою об'єктивних методів вивчити психічні процеси, непіддатливі прямому спостереженню. Наприклад, встановити ступінь втомлюваності або напруженості під час виконання людиною певної роботи. Дослідник може скористатися методами реєстрації фізіологічних процесів (електроенцефалограми, електроміограми, шкірно-гальванічна реакція тощо), які самі не розкривають особливостей протікання психічної діяльності, але можуть відображати загальні фізіологічні умови, що характеризують протікання процесів, які вивчаються.

У дослідницькій практиці об'єктивні спостереження розрізняють також за низкою інших ознак. За характером контакту – безпосереднє спостереження, коли спостерігач і об'єкт спостереження перебувають у безпосередньому контакті та взаємодії, та опосередковане, коли дослідник знайомиться зі спостережуваними суб'єктами побічно, за допомогою спеціально організованих документів – анкет, біографій, аудіо- або відеозаписів тощо.

За умовами здійснення спостереження – польове спостереження, яке відбувається в умовах повсякденного життя, навчання або роботи, та лабораторне, коли за суб'єктом або групою спостерігають у штучних, спеціально створених умовах. За характером взаємодії з об'єктом розрізняють включене спостереження, коли дослідник стає членом групи, та його присутність і поведінка стають частиною спостережуваної ситуації, та невключене (з боку), тобто без взаємодії і встановлення яких-небудь контактів з особою чи групою, яку вивчають.

Розрізняють також відкрите спостереження, коли дослідник відкриває спостережуваним свою роль (недоліком цього способу є зниження природної поведінки спостережуваних суб'єктів), і приховане (інкогніто), коли про присутність спостерігача групі або індивіду не повідомляють. За впорядкованістю в часі розрізняють спостереження суцільні, коли хід подій фіксується постійно, та вибіркові, коли дослідник фіксує процеси, які спостерігає, тільки в певні проміжки часу. За впорядкованістю в проведенні розрізняють спостереження структуровані, коли події, що відбуваються,

фіксуються відповідно до раніше розробленої схеми спостереження, та довільні (неструктуровані), коли дослідник вільно описує події, що відбуваються, так, як він вважає за доцільне. Таке спостереження звичайно проводять на пілотажній (орієнтовній) стадії дослідження, коли потрібно сформулювати загальне уявлення про об'єкт дослідження і можливі закономірності його функціонування.

За характером фіксації розрізняють констатуюче спостереження, коли спостерігач фіксує факти так, як вони є, спостерігаючи їх безпосередньо або одержуючи від свідків події, та оцінювальне, коли спостерігач не тільки фіксує, а й оцінює факти щодо ступеня їхньої вираженості за заданим критерієм (наприклад, оцінює ступінь вираженості емоційних станів тощо). Помилки спостереження. Об'єктивні методи спостереження розроблялися для отримання достовірного наукового знання. Проте проводить спостереження людина, і тому суб'єктивний фактор завжди присутній в її спостереженні.

У психології більше, ніж в інших дисциплінах, спостерігач ризикує через свої помилки (наприклад, обмежень сприйняття) не помітити деяких важливих фактів, не взяти до уваги корисних даних, викривити факти внаслідок своїх упереджених уявлень тощо. Тому необхідно брати до уваги «підводне каміння», пов'язане з методом спостереження. **ПОМИЛКИ** спостереження з'являються через такі причини: • гала-ефект (ефект ореолу); • вплив усереднення; • логічні помилки (підміну аргументів); • помилки контрасту; • помилки, пов'язані з упередженнями та стереотипами (етнічними, професійними); • помилки некомпетентності спостерігача. Найчастіше помилки спостереження виникають через схильність до гала-ефекту (або ефекту ореолу), який базується на узагальненні одиничних вражень спостерігача, виходячи з того, подобається чи не подобається йому спостережуваний, його дії або поведінка. Такий підхід зумовлює некоректне узагальнення, оцінку в «чорно-білих тонах», перебільшення чи зменшення вираженості спостережуваних фактів. Помилки усереднення трапляються, коли спостерігач з тих чи інших причин відчувається невпевнено. Тоді виявляється тенденція усереднювати оцінки спостережуваних процесів, оскільки відомо, що крайнощі трапляються рідше, ніж властивості середньої інтенсивності.

Логічні помилки виявляються, коли, наприклад, роблять висновок про інтелект людини за її красномовством, або про те, що люб'язна людина одночасно добродушна; цю помилку побудовано на припущенні тісного зв'язку між поведінкою людини та її особистими якостями, що аж ніяк не завжди відповідає істині. Помилки контрасту може зумовити схильність спостерігача підкреслювати протилежні собі риси у спостережуваних індивідів. Трапляються також помилки, пов'язані з упередженнями, етнічними та професійними стереотипами, помилки некомпетентності спостерігача, коли опис факту підміняє думка спостерігача про нього тощо. Щоб підвищити достовірність спостереження й уникнути помилок, необхідно суворо дотримуватись факту, фіксувати конкретні дії і не

піддаватися спокусі робити висновки про складні процеси на підставі перших вражень. У дослідницькій практиці для підвищення об'єктивності спостереження нерідко звертаються до декількох спостерігачів, які роблять незалежні записи.

У науковій психології використовують також метод самоспостереження, який постає як засіб вивчення, аналізу та синтезу власних учинків і дій, порівняння своїх думок із думками інших людей. У процесі самоспостереження людина спирається на рефлексію, тобто на розмірковування та переживання щодо власних психічних станів і якостей особистості. Однак при цьому слід ураховувати схильність людини до суб'єктивізму і додатково застосовувати інші методи.

Головним методом психологічного пізнання вважають експеримент. Дослідник активно втручається в діяльність та поведінку піддослідного для створення необхідних умов, за яких виявляються ті чи інші психологічні факти, явища, якості. В експериментальному дослідженні має бути обов'язковий контроль за умовами перебігу експерименту, за подразниками, що діють на людину, за її реакціями на них. Для встановлення загальних закономірностей розвитку та функціонування психіки до експерименту залучають велику кількість піддослідних. Практикується й експеримент з однією особою.

Залежно від рівня втручання дослідника в перебіг психічних явищ експеримент може бути констатуючим, коли вивчають наявні психічні особливості без зовнішнього втручання, та формуючим, коли психічні властивості особистості вивчають у процесі «штучного» цілеспрямованого розвитку з використанням засобів навчання і виховання людини. За схемою констатуючого експерименту можна також вивчати природу психічних властивостей у процесі їхнього розвитку, для чого застосовують так звані поперечні та продольні зрізи. При поперечному зрізі одночасно порівнюють психічні властивості кількох груп досліджуваних, які відрізняються за віком, щоб розкрити динаміку вікового розвитку досліджуваної психічної властивості. Однак при такому підході залишаються поза увагою індивідуальні особливості розвитку психіки. При поздовжньому зрізі простежуються зміни у психічних властивостях певних людей упродовж тривалого часу (місяці й роки). Це допомагає вивчати розвиток особистості в її цілісності.

За наявністю оснащення психологічний експеримент може бути лабораторним і природним. У лабораторному експерименті використовується спеціальна апаратура, наприклад, тахістоскоп – для обстеження обсягу уваги – або комп'ютер – для тестування. Дії досліджуваного регламентовано інструкцією. Природному експерименту властиві звичайні умови, коли піддослідний не здогадується про власну участь у досліді, а експериментальні умови обмежуються замаскованим включенням дій дослідника чи його асистента у спільну з піддослідним поведінку (скажімо, у гру дітей у дитсадку).

Значного поширення набули тести, які використовують для визначення властивостей особистості, вимірювання рівня розвитку порівняно зі стандартом. Тест складається із завдань або запитань, що добирають за критеріями валідності (відповідності психічній якості, котра виявляється за його допомогою), надійності (сталості результатів вимірювання), стандартизованості (налагодженості в процесі перевірки на великій кількості піддослідних із визначенням достатнього рівня чутливості) тощо. Інколи тест для свого створення та апробування потребує багато років. За допомогою тестів – а їх уже налічується кілька тисяч – психологи мають змогу перевіряти здібності, навички, уміння, риси характеру й інші якості особистості з метою відбору, контролю, прогнозу, навчання тощо. Застосування анкет (питальників) допомагає збирати фактичний матеріал, що стосується характеру, змісту та спрямованості думок, оцінок, настроїв людей. Недоліком цього методу є певний суб'єктивізм, неможливість контролювати щирість респондентів (тих, хто відповідає на запитання анкети). Для підвищення рівня ймовірності результатів опитування доцільно додатково застосовувати інші методи. Соціометричний та референтометричний методи забезпечують вивчення стосунків між членами груп, виявляють їхню структуру (лідерів, аутсайдерів тощо) на основі відносно простої процедури вибору одними членами групи інших за параметрами симпатії–антипатії, референтності (стосовно певних цінностей).

Інтерв'ю та бесіда як методи здобуття інформації про особистість, її погляди, самооцінку, ціннісні установки, психічні властивості спираються на попередньо розроблену програму, гнучку стратегію формування запитань залежно від очікуваних та отриманих відповідей. Вони вимагають значної підготовки інтерв'юера, певної майстерності, зокрема здатності викликати довіру до себе, налаштувати людину на відвертість тощо. Аналіз продуктів діяльності як метод дослідження можливий за наявності об'єктивних (матеріальних або матеріалізованих) наслідків діяльності людини, таких як архівні матеріали, чернеткові записи, щоденники, креслення, варіанти ескізів та малюнків. Їх аналіз дає підстави ретроспективно відтворювати закономірності психічної діяльності особистості, її психічні властивості. Прикладом застосування цього методу є вивчення психологом Б.М. Кедровим наукового архіву Д.І. Менделєєва часів створення ним періодичної системи хімічних елементів та побудова на цій основі психологічної теорії наукового відкриття. Для біографічного методу характерні використання матеріалів, що стосуються особливостей життя людини, її розвитку як особистості, аналіз важливих подій у її дитинстві, юнацтві, навчанні та трудовій діяльності, внаслідок чого реконструюють характерні риси особистості. Трудовий метод передбачає включення дослідника в конкретну діяльність (професійну, громадську тощо), оволодіння її технологією, входження у відповідну роль з метою вивчення ніби зсередини її закономірностей. Ефективність трудового методу залежить від здатності дослідника до перенавчання, перевтілення, певного артистизму, рефлексії,

об'єктивної фіксації дослідних даних тощо. Методи активного впливу на особистість. Сучасній науковій психології властиві не лише великі методичні можливості у пізнанні закономірностей психіки, а й здатність при потребі активно впливати на психічні властивості особистості. Потреба у цьому виникає, коли людина потрапляє у психотравмуючі ситуації – внаслідок міжособистісних конфліктів, стихійного лиха чи техногенної катастрофи тощо. У цих випадках застосовують методи активного психологічного впливу на людину з метою поліпшення її стану, подолання негативних наслідків для психіки. Ці методи може застосовувати тільки професійно підготовлений психолог.

Назвемо деякі з цих методів. Психологічну консультацію проводять з метою надання людині психологічної допомоги. Під час спеціально організованого спілкування може бути актуалізовано додаткові психологічні можливості виходу людини з важкої життєвої ситуації. Психологічну консультацію будують за певним планом, який передбачає виявлення причин виникнення проблеми, шляхів і прийомів її розв'язання та здатності до цього людини.

Психологічна корекція передбачає подолання певних відхилень у поведінці та діяльності людини засобами вивчення індивідуальних особливостей особистості, їх відповідності вимогам навколишнього соціального та природного середовища, виявлення і подолання існуючих суперечностей, формування нових цілей, цінностей, мотивацій поведінки, розробки програми зміни способу життя, перетворення в процесі самопізнання і самовиховання, розвитку здатності до саморегуляції тощо. Психологічний тренінг (вправи, ділові ігри) застосовують для розвитку здібностей, наприклад уваги, пам'яті, мислення, уяви тощо.

7. Основні принципи та завдання психології.

Терміном «принцип» (від латинського – основа, першоджерело) позначають провідну ідею, основне правило поведінки і діяльності, центральне поняття, основу системи. Принцип утворює найголовніше узагальнення й поширення певного теоретичного положення на всі явища визначеної сфери діяльності, з якої цей принцип виокремлено та абстраговано. Розглянемо ці принципи, за В.В. Рибалкою, відповідно до кожного з означених рівнів методологічного простору (МП).

Закони і принципи філософсько-психологічного рівня: • принцип можливості пізнання внутрішнього світу особистості; • принцип єдності суб'єкта та об'єкта психологічного пізнання; • принцип віддзеркалення; • принцип визначальної ролі практики у психологічному пізнанні. Ці принципи теорії пізнання знаходять своє вираження у більш конкретних принципах наукового дослідження в гуманітарних і природничих науках.

Принципи загальнонауково-психологічного рівня: • принцип системності (системного аналізу, системного підходу); • принцип відносності (у його не лише фізичному розумінні); • принцип зворотного зв'язку; •

принцип збереження енергії; • принцип додатковості; • принцип синергічності тощо.

У психології ці принципи використовують як у загальнонауковій формі, так і у психологічній модифікації, в інтеграції за суто психологічними принципами.

Принцип єдності психіки і діяльності конкретизує принципи детермінізму і відображення. За цим принципом, психіка і діяльність не тотожні одна одній, але й не протилежні. Вони утворюють єдність. Психіка постає як внутрішній, ідеальний план діяльності. Принцип єдності психіки та життєдіяльності дозволяє вивчати «таємниці психіки» через процеси та продукти діяльності й поведінки людини, розкриваючи об'єктивні закономірності внутрішніх психічних явищ. У принципі розвитку психіки об'єктивно виявляються і реалізуються детермінація поведінки, зв'язок психіки та діяльності. За цим принципом кожному рівню детермінації притаманний свій тип розвитку. На рівні організму суб'єкт розвивається в процесі визрівання і формування психофізіологічних підструктур, на рівні індивіду – у процесі діяльності присвоєння, а на рівні особистості – у процесі перетворювальної діяльності. У реальному процесі становлення людської особистості типи розвитку представлено не окремо й однозначно послідовно, а інтегрально, з послідовним домінуванням одного з них.

Процес розвитку особистості слід пов'язувати з її творчою діяльністю. Особистісні якості спочатку закладаються ще у творчих формах ігрової та навчальної діяльності, а потім досягають повного розквіту у трудовій творчій діяльності. При цьому творчість постає і як процес створення суспільне цінного продукту, і як процес самотворення, саморозвитку, самореалізації, самооб'єктивації особистості – на основі засвоєння суспільно-історичного досвіду. Усі типи розвитку (шляхом визрівання, вчення, присвоєння, творення) в реальному процесі становлення людини як особистості здійснюються не ізольовано, а діалектично переплітаються.

Принцип розвитку психіки дозволяє адекватно зрозуміти психіку, якщо розглядати її не як щось статичне, а як результат розвитку на різних етапах становлення особистості та її діяльності (ігрової, навчальної, трудової тощо). Відповідно до системно-структурного принципу психіка є складною системою взаємопов'язаних елементів, таких як, наприклад, пам'ять, воля, мислення, уява тощо, які слід розглядати не як щось автономне, а як складові елементи цілого. Психіка постає при цьому як особлива відкрита система зі зворотними зв'язками. На кожному рівні детермінації психіка ввімкнена у регуляцію взаємодії суб'єкта з ширшою біологічною системою (на рівні організму), із соціальною системою (на рівні індивіду), зі створюваними культурно- історичними цінностями суспільства та предметного світу (на рівні особистості).

Важливими є такі ПРИНЦИПИ теоретичної психології, як: • принцип розвитку психіки; • принцип детермінізму; • принцип історизму; • принцип еволюції; • принцип єдності психіки та діяльності; • системно-структурний

принцип; • принцип відображення; • принцип визначальної ролі практики у психологічному пізнанні.

Принципи психолого-прикладного рівня представлені тими, що властиві різним галузям прикладної психології. Вони відображають як дослідницьку, так і перетворювальну специфіку цих галузей, їх зв'язок із принципами теоретичної психології. Тут йдеться про принципи галузей прикладної психології.

Наприклад, у соціальній психології розглядають як головні такі принципи: а) соціальної зумовленості психіки; б) детермінації; в) відображення; г) спілкування. Принципи практично-психологічного рівня, які відповідають відносно новому для вітчизняної психологічної науки напрямку – практичній психології – лише визначаються. Так, один із засновників української практичної психології В.Г. Панок слушно визнає необхідність створення саме системи спеціальних принципів цієї галузі, яка має включати до себе і принципи академічної, теоретичної психології, проте не обмежуватись лише ними. Центральним принципом (метапринципом) практичної психології В.Г. Панок пропонує вважати принцип гуманізму, який є «вихідною точкою, з якої можливе розгортання практичної роботи, та основною умовою її здійснення». За принципом гуманізму, «або гуманістичного підходу до людини», усі види діяльності у практичній роботі мають відповідати її об'єктові, виходити з інтересів і прав людини, захисту її особистісного суверенітету, всебічного розвитку її самобутності».

Психологічна наука розв'язує три групи завдань: науково-дослідні, діагностичні, корекційні.

1. Науково-дослідні завдання передбачають вивчення об'єкта науки на різних рівнях. Наприклад, на рівні загальних закономірностей і чинників розвитку розв'язують такі завдання: а) дослідження вікової динаміки окремих психофізіологічних функцій, процесів, властивостей; б) виявлення окремих взаємозв'язків психіки впродовж усього життєвого циклу людини з урахуванням її діяльності.

2. Діагностичні завдання мають на меті: 1) розпізнати й оцінити рівень психіки особистості, ступеня зрілості індивідуальних і соціальних характеристик людини на різних етапах; 2) оцінити відхилення у психічному розвитку порівняно з віком і досвідом; 3) визначити потенційні можливості психічного розвитку; 4) здобути наукові дані для вдосконалення та прогнозування розвитку окремого індивіда.

Для виконання діагностичних завдань психолог визначає конкретне завдання, підбирає відповідні методи збору даних, аналізує ці дані, інтерпретує, встановлює діагноз, здійснює психологічний прогноз.

3. Корекційні (психокорекційні) завдання спрямовані на виправлення дефектів у психічному розвитку; усунення причин, що призводять до таких дефектів; спеціальну організацію навчального експерименту та психологічного тренінгу; розроблення рекомендацій щодо способу життя з урахуванням віку та індивідуальності людини. Ці завдання виконують

науковці-психологи, які працюють у спеціальних установах, та практичні психологи (які працюють у школі, промисловості, спорті тощо).

Психокорекцію фахівці розуміють як діяльність, пов'язану з виправленням тих особливостей психічного розвитку, які за узвичаєною системою критеріїв не відповідають установленій нормі. У психології методи корекції надзвичайно різноманітні. 6. Методологія сучасної психології. Характеристика основних методів психології.

9. Уявлення античних та середньовікових філософів про душу та свідомість.

Розуміння психології як науки про душу охоплює найбільший її період. Найперші з відомих нам уявлень про душу належать до архаїчного суспільства (Міфологічний період) і їх можна позначити терміном анімізм. Анімістичні уявлення про душу наближали її до повітря, тобто пов'язували з матерією. Душею, подібною до повітря, згідно з анімістичними уявленнями, були наділені не тільки люди й тварини, а й рослини, і навіть камені. Стародавні уявлення про навколишній світ були пов'язані з анімізмом (від лат. «аніма» – душа, дух) – вірою в прихований за видимими речами сонм духів (душ) як особливих «агентів» або «примар», які покидають людське тіло з останнім подихом, а за деякими вченнями (наприклад, знаменитого філософа і математика Піфагора), вони безсмертні і вічно мандрують у тілах тварин і рослин. Стародавні греки називали душу словом «психе», що й дало назву науці «психологія». Міфологічне уявлення про душу було цілком підпорядковане уявленню про фатум, невідворотність наперед визначеної долі, протистояти якій було марно. Магію, яка нібито протистояла фатуму, насправді вважали також фатально запрограмованим способом практичного діяння. Від людини в ситуації її життя нічого не залежало, і вона навіть не намагалася протистояти цій фатальній ситуації. Вирішальною характеристикою свідомості людини того періоду був синкретизм – первісне злиття людини зі світом та суспільним оточенням.

Міфологічна картина світу, згідно з якою тіла заселяють душі (їхні «двійники» або «примари»), а життя залежить від свавілля богів, століттями панувала в суспільній свідомості. Згодом відбувся перехід від анімізму до гілозоїзму (від грец. «hyle», що означає речовину, матерію і «zoe» – життя), який розглядав увесь світ як універсум, де космос вважали живим. Межі між живим, неживим і психічним не робили. Усе це розглядали як породження єдиної первинної матерії (праматерії). Однак нове філософське вчення стало значним кроком на шляху пізнання природи психічного, стало альтернативою анімізму (хоча він і після цього впродовж сторіч, аж до наших днів, знаходив безліч прихильників, які вважають душу зовнішньою для тіла сутністю). Гілозоїзм уперше розглянув душу (психіку) з погляду загальних законів єства, усталив непорушний і для сучасної науки постулат про початкову залученість психічних явищ у кругообіг природи. Гілозоїст Геракліт душу («психею») вбачав в образі іскри космосу – «вічно живого вогню», тому він говорив: «Пізнай самого себе». Але в устах філософа це

зовсім не означало, що пізнати себе – значить зануритися вглиб власних думок і переживань, які відволікають від усього зовнішнього. «Якими б дорогами не йшов, не знайдеш меж душі, такий глибокий її Логос», – учив Геракліт.

Термін «логос», який увів Геракліт і який вживають донині, має тепер чимало значень. Але для древнього філософа він означав закон, за яким «усе тече», явища переходять одне в одне. Малий світ (мікрокосм) окремої душі подібний до макрокосму всього світоустрою. Тому осягати себе (свою психею) – значить заглиблюватися в закон (Логос), який додає вселенському перебігу речей виткану із суперечностей і катаклізмів динамічної гармонії. Згідно з поглядами Демокріта, самі боги – ніщо інше як сферичні скупчення вогненних атомів. Людину також було створено з різного сорту атомів. Найрухоміші з них – атоми вогню. Вони утворюють душу.

Єдиним і для душі, і для космосу він визнав закон, згідно з яким немає безпричинних явищ, усі вони – невідворотний результат зіткнення атомів, що безперервно рухаються. Випадковими здаються події, причин яких ми не знаємо. Так з'явився принцип причинності, який потім назвали детермінізмом. Саме завдяки йому розвивалося наукове знання про психіку. Для медика Гіппократа важливо було знати будову живого організму, причини, від яких залежать здоров'я і хвороба. Такою причиною Гіппократ вважав пропорцію, у якій змішані в організмі різні «соки» (кров, жовч, слиз). Різну пропорцію цих соків в організмі було названо темпераментом. Тому з ім'ям Гіппократа пов'язують назви чотирьох темпераментів, що дійшли до наших днів: сангвінічний (переважає кров), холеричний (переважає жовта жовч), меланхолійний (переважає чорна жовч), флегматичний (слиз). Для подальшої психології цей пояснювальний принцип, попри всю його наївність, мав важливе значення. Недаремно назви темпераментів збереглися дотепер. По-перше, було висунуто гіпотезу, відповідно до якої численні відмінності між людьми можна вмістити в дещо загальну картину поведінки. Тим самим Гіппократ поклав початок науковій типології, без якої не виникли б сучасні вчення про індивідуальні відмінності між людьми. По-друге, джерело і причину відмінностей Гіппократ шукав усередині організму. Душевні якості було поставлено в залежність від тілесних. Про роль нервової системи в ту епоху ще не знали, тому типологію Гіппократа називають гуморальною (від лат. «humor» – рідина). Афінський філософ Анаксагор вважав, що природа складається з безлічі найдрібніших частинок.

Отже, Геракліт, Демокріт та Анаксагор створили інструмент майбутнього наукового способу осмислення світу. В основі наукового пізнання психічних явищ було три ідеї: закономірного розвитку, причинності, організації (системності). Відкриті дві з половиною тисячі років тому пояснювальні принципи стали на всі часи основою пояснення душевних явищ.

Свій внесок у розуміння психіки зробили філософи, яких називали софістами («учителями мудрості», хоча згодом софістами стали називати

лжемудреців, які за допомогою різних прийомів видають уявні докази за істинні). Їх цікавила не природа з її незалежними від людини законами, а сама людина, яку софіст Протагор назвав «мірою всіх речей». Софісти на перше місце ставили не пошуки природної «матерії» (вогненної, атомної тощо), а мову і мислення, як засіб маніпулювання людьми. У зв'язку з цим було докладно обговорено прийоми логічних міркувань, будову мови, характер відношень між словом, думкою і предметами. Відповідно до цих поглядів, з уявлень про душу зникали ознаки її підпорядкованості суворим законам і невідворотним причинам, які є у фізичній природі. Мова і думка були позбавлені такої невідворотності. Вони сповнені умовностей і залежності від людських інтересів і пристрастей, тобто дії душі набували хиткості й невизначеності.

Давньогрецький філософ Сократ радив звернутися до внутрішнього світу людини, її переконань і цінностей, до вміння діяти згідно з розумінням кращого. Сократ довів нероздільність мислення і спілкування (діалогу). Він був майстром усного спілкування. З кожною людиною, яку зустрічав, розпочинав бесіду, щоб змусити її замислитися над тим, як безтурботно вона вживає слова. Згодом почали говорити, що тим самим він став піонером психотерапії, мета якої – за допомогою слова оголити те, що приховано за покривом свідомості. У його методиці таїлися ідеї, які відіграли через багато сторіч ключову роль у психологічних дослідженнях мислення. По-перше, роботу думки було поставлено в залежність від завдання, яке створює перешкоду в її звичайному перебігу. По-друге, робота розуму спочатку мала характер діалогу. Обидві ознаки: а) детермінуюча тенденція, створювана завданням, і б) діалогізм, який припускає, що пізнання спочатку соціальне, оскільки міститься в спілкуванні суб'єктів, – стали у XX столітті головними орієнтирами експериментальної психології мислення. У центр Сократ ставив розумову діяльність індивідуального суб'єкта (його продукти і цінності), уявлення про душу наповнилося новим наочним змістом. Його становили абсолютно особливі реалії, яких фізична природа не знає. Світ цих реалій став серцевиною філософії головного учня Сократа Платона, який з нового погляду оцінив процес мислення, відійшовши від сократівського зовнішнього діалогу.

На думку Платона, процес мислення замінює діалог внутрішній. «Душа, роздумуючи, нічого іншого не робить, як розмовляє, питаючи сама себе, відповідаючи, стверджуючи і заперечуючи». Феномен, який описав Платон, відомий сучасній психології як внутрішня мова, а процес її породження з мови зовнішньої (соціальної) одержав назву «інтеріоризації» (від лат. «interior» — внутрішній). У самого Платона цих термінів немає. Однак у всіх об'єктах Платон бачив сферу вічних ідеальних форм, прихованих за небосхилом в образі царства ідей. Усе, що чуттєво сприймається, від нерухомих зірок до предметів, що безпосередньо відчуються, – це лише затемнені ідеї, їхні недосконалі слабкі копії. Стверджуючи принцип первинності надміцних загальних ідей щодо всього

того, що відбувається в тлінному тілесному світі, Платон став родоначальником філософії ідеалізму. А душа, що осіла в тлінній плоті, залучається до вічних ідей через згадування, оскільки згадка є знанням. Душа згадує (для цього потрібні спеціальні зусилля) те, що їй довелося споглядати до свого земного народження.

Через багато сторіч версія про взаємодію трьох компонентів, які утворюють особистість як динамічну, яку роздирають конфлікти, сповнену суперечностей структуру, відновиться в психоаналізі З. Фрейда. Отже, філософи до Сократа, роздумуючи над психічними явищами, орієнтувалися на природу. Вони шукали як еквівалент цих явищ одну з її стихій, створюючи єдиний світ, яким правлять природні закони. Велика вибухова сила цього наряду думки в тому, що він завдав нищівного удару по древній вірі в душу як особливого двійника тіла. Після софістів і Сократа в поясненнях душі позначився поворот до розуміння її діяльності як феномену культури. Бо абстрактні поняття й етичні ідеали, які входять до складу душі, не походять із сутності природи. Вони – породження духовної культури. В обох орієнтаціях – і на природу, і на культуру – душу сприймали як зовнішню щодо організму реалію, або тілесну (вогонь, повітря тощо), або безтілесну (осередок понять, загальнозначущих норм тощо).

Іншого погляду дотримувався Арістотель, який пояснював, що тілесне й духовне творять нероздільну цілісність. Душа, за Арістотелем, – це не самостійне єство, а форма, спосіб організації живого тіла. Підсумок роздумів Арістотеля («Душу від тіла відділити не можна») відразу заперечував ідеї, що перебували в центрі вчення Платона про минуле й майбутнє душі. Переживає, мислить, вчиться не душа, а цілісний організм. «Сказати, що душа гнівається, – писав філософ, – рівнозначне тому, начебто хтось сказав, що душа шиє або споруджує будинок». За Арістотелем, ідейне багатство світу приховане в чуттєвих земних речах, які сприймаємо й розкриваємо в безпосередньому спілкуванні з ними, спілкуванні, яке спирається на досвід. Душа організму – це його функція, робота. Розуміючи організм як систему, Арістотель виокремив у ній різні рівні здатності до діяльності. Поняття здатності, яке ввів Арістотель, було важливою новацією, що назавжди увійшла до основної бази психологічних знань. Це поняття розділяло можливості організму (закладений у ньому психологічний ресурс) і його реалізацію. При цьому було окреслено схему ієрархії здібностей як функцій душі: а) вегетативна (вона є і в рослин); б) чуттєво-рухова (у тварин і людини); в) розумна (властива тільки людині).

Арістотель, наслідуючи принцип розвитку, прагнув знайти ланки, що ведуть від одного ступеня до іншого. У цих пошуках він відкрив особливу галузь психічних образів, які виникають без прямої дії речей на органи чуття. Нині їх заведено називати образами пам'яті та уяви (Арістотель говорив про фантазію). Ці образи підпорядковані, знову-таки, механізму асоціації (зв'язкам уявлень), що його відкрив Арістотель. Пояснюючи розвиток характеру, він стверджував, що людина стає такою, якою вона є, здійснюючи

ті чи інші вчинки. Вчення про формування характеру в реальних учинках, які в людей, як істот «політичних», завжди припускають етичне ставлення до інших, ставило психічний розвиток людини в причинну, закономірну залежність від її діяльності. Арістотель розвинув принцип причинності – цільову причину або «те, заради чого відбувається дія». Кінцевий результат процесу (мета) наперед впливає на його перебіг. Психічне життя цієї миті залежить не тільки від минулого, а й від потрібного майбутнього. Це було новим словом у розумінні її причин (детермінації). Арістотель запровадив ключові пояснювальні принципи психології: системності, розвитку, детермінізму. Отже, Арістотель висунув абсолютно нову, порівняно з попередниками, картину будови, функцій і розвитку душі як форми тіла.

10. Біхевіоризм як наука про поведінку.

Біхевіоризм визначив обриси американської психології ХХ ст. У перекладі англійське слово «behavior» означає поведінка. Отже, предметом психології, за біхевіоризмом, є поведінка, а не свідомість, як вважали прихильники інтроспективної психології. Свідомість визначали за допомогою суб'єктивних методів, поведінка була цілком у сфері дії об'єктивного методу. Теоретичним лідером біхевіоризму став Дж. Б. Уотсон (1878–1958). Предметом психології він вважав поведінку, яка цілком побудована із секреторних та м'язових реакцій, що повністю визначаються зовнішніми стимулами. Дж. Б. Уотсон мріяв зробити психологію наукою, здатною контролювати та передбачати поведінку, і це вдалося б, якби людська поведінка справді залежала тільки від зовнішніх чинників. Загалом біхевіористи тяжіли до експериментального підтвердження своїх гіпотез щодо людської поведінки саме на тваринах, та й серед останніх обирали навіть не мавп, а голубів і пацюків – що й давало змогу оминати певні ускладнення, пов'язані із запереченням внутрішнього світу людини. Формула «стимул – реакція», яку біхевіористи пропагували як пояснювальний принцип поведінки, передбачала, що з людини можна виліпити що завгодно, якщо давати їй відповідні стимули, позитивно підкріплювати певні реакції. Російським варіантом біхевіоризму можна вважати рефлексологію В.М. Бехтерева (1857–1927).

Джон Уотсон сформулював кредо біхевіоризму: «Предметом психології є поведінка». Він вважав, що аналіз поведінки повинен мати суто об'єктивний характер і обмежуватися ззовні спостережуваними реакціями (усе, що не можна об'єктивно реєструвати, поза сумнівом, тобто думки, свідомість людини неможливо вивчити, їх не можна виміряти, зареєструвати). Усе, що відбувається всередині людини, дослідити неможливо, тобто людина постає як «чорний ящик». Об'єктивно вивчити, реєструвати можна тільки реакції, зовнішні дії людини і ті стимули, ситуації, які ці реакції зумовлюють. Завдання психології в тому, щоб за реакцією визначати імовірний стимул, а за стимулом передбачати певну реакцію. Особистість людини, з погляду біхевіоризму, є не що інше, як сукупність поведінкових реакцій, властивих цій людині. Та або інша поведінкова реакція

виникає на певний стимул, ситуацію. Формула «стимул – реакція» (S–R) була провідною в біхевіоризмі.

Закон ефекту Торндайка уточнює: зв'язок між S–R посилюється, якщо є підкріплення. Підкріплення може бути позитивним (похвала, отримання бажаного результату, матеріальна винагорода тощо) або негативним (біль, покарання, невдача, критичне зауваження тощо). Поведінка людини найчастіше впливає з очікування позитивного підкріплення, але іноді переважає бажання насамперед уникнути негативного підкріплення, тобто покарання, болю тощо. Отже, з позиції біхевіоризму особистість – це все те, чим володіє індивід, і його можливості щодо реакцій (навички, соціально регульовані інстинкти, соціалізовані емоції + здатність до пластичності, щоб утворювати нові навички + здатність утримання, збереження навичок) для пристосування до середовища, тобто особистість – організована і відносно стійка система навичок. Вони становлять основу стабільної поведінки. Навички пристосовані до життєвих ситуацій, зміна ситуації зумовлює формування нових навичок. Людину в концепції біхевіоризму розуміють насамперед як істоту, запрограмовану на ті чи інші реакції, дії, поведінку. Змінюючи стимули й підкріплення, можна програмувати людину на необхідну поведінку. У надрах самого біхевіоризму психолог Е. Толмен поставив під сумнів схему S–R як дуже спрощену і ввів між цими членами важливу перемінну I – психічні процеси конкретного індивіда, які залежать від його спадковості, фізіологічного стану, попереднього досвіду і природи стимулу (S–I–R). Пізніше один з послідовників Уотсона – Скіннер, розвиваючи концепцію біхевіоризму, довів, що будь-яка поведінка визначається наслідками, сформулював «принцип оперантного зумовлення» – поведінка живих організмів визначається наслідками, які вона зумовлює. Залежно від того, будуть ці наслідки приємними, байдужими чи неприємними, живий організм виявить тенденцію повторювати цей поведінковий акт, не надавати йому жодного значення або ж уникати його надалі. Отже, людина цілковито залежить від свого середовища, і будь-яка свобода дії, якою, як їй здається, вона може користуватися, – повна ілюзія.

У 70-ті роки біхевіоризм представив свої концепції в новому ракурсі – з погляду теорії соціального вчення. На думку А. Бандури, одна з головних причин, що зробила нас такими, які ми є, пов'язана з нашою схильністю наслідувати поведінку інших людей з урахуванням того, наскільки сприятливі можуть бути результати такого наслідування для нас. Отже, на людину впливають не тільки зовнішні умови, вона також постійно має передбачати наслідки своєї поведінки, самотійно її оцінюючи.

Згідно з теорією соціального вчення Дж. Роттера, соціальну поведінку можна описати за допомогою таких понять: • поведінковий потенціал – кожна людина володіє певним набором дій, поведінкових реакцій, що сформувалися впродовж життя; • на поведінку впливає суб'єктивна вірогідність її очікувань, з якою, на думку людини, буде певне підкріплення після певної поведінки в певній ситуації (якщо людина вважає, що існує

висока імовірність того чи іншого підкріплення в цій ситуації, вона швидше засвоює необхідну поведінку, яка відповідає ситуації й підкріпленню); • на поведінку людини впливає характер підкріплення, його цінність для людини (різні люди цінують і віддають перевагу різним підкріпленням: хтось більше цінує похвалу, пошану з боку інших, хтось – гроші, або більш чутливий до покарання тощо); • на поведінку людини впливає її «локус контролю»: – екстернал або інтернал, відчуває вона себе «пішаком» чи вважає, що досягнення її мети залежить від власних зусиль.

Поведінковий потенціал, на думку Роттера, містить 5 основних блоків поведінкових реакцій, «технік існування»: • поведінкові реакції, спрямовані на досягнення успіху, результату, є підставою соціального визнання; • поведінкові реакції пристосування, адаптації – це техніки узгодження з вимогами інших людей, суспільних норм тощо; • захисні поведінкові реакції – їх використовують у ситуаціях, вимоги яких перевищують можливості людини саме тепер (це реакції заперечення, придушення бажань, знецінення, затушування тощо); • техніки уникнення – поведінкові реакції, спрямовані на «вихід з поля напруження», відхід, втеча, відпочинок тощо; • агресивні поведінкові реакції – це може бути і реальна фізична агресія, і символічні форми агресії: іронія, критика іншого, насмішка, інтриги, спрямовані проти інтересів іншої людини тощо.

Згідно з концепцією американського психолога Макгвайра, поведінку і вчинки людини потрібно класифікувати залежно від цілей, потреб, ситуацій. Потреба – цей стан коли людина має певну необхідність (у їжі, одягу, безпеці, любові тощо). Мета показує, до чого людина прагне, якого результату хоче досягти. Одну і ту саму мету можна поставити, маючи різні потреби (наприклад, три учні поставили мету вчитися відмінно, але один – маючи потребу нових знань, інший – з честолюбних міркувань зробити кар'єру, третій – через матеріальну потребу: батько пообіцяв йому в разі відмінного навчання купити мотоцикл). Вчинок людини може бути: а) результатом у відповідь, реакцією на зовнішню дію (реактивна поведінка) або б) виявом якогось внутрішнього джерела активності, внутрішньої потреби, бажання (активна поведінка). Метою вчинку людини може бути: а) збереження звичного, адаптивного стану (стабільність) або б) набуття нової якості, нових результатів (розвиток). Закінчитися вчинок може, якщо досягнуто: а) бажаного внутрішнього ефекту (думка, оцінка, відчуття, настрої) або б) бажаного зовнішнього ефекту, зовнішнього результату (досягнення згоди, розуміння, бажаного результату тощо). Враховуючи зазначені критерії, було виокремлено 16 типів поведінки:

1. Перцептивна поведінка – прагнення оволодіти інформаційним переважанню за рахунок перцептивної категоризації, у результаті якої різноманіття інформації, яка впливає, класифікується, спрощується, може зумовити і чіткіше розуміння того, що оцінюють, і втрату значущої інформації. 2. Захисна поведінка – будь-які реальні або уявні дії психологічного захисту (відштовхування, заміщення, проекція, регресія), які

дають змогу сформувати, зберегти позитивний образ «Я», позитивну думку людини про себе. Захисна поведінка дає змогу людині захиститися від проблем, які вона наразі не може розв'язати, зняти тривогу від загрозливих подій (втрата близької людини улюбленої іграшки, втрата любові з боку інших людей, любові до себе тощо), дає змогу «уникнути загрозливої реальності», іноді трансформувати цю загрозу. На якийсь час захисний механізм необхідний, оскільки людина в цю мить не може розв'язати проблему, але якщо час іде, а людина проблеми не розв'язує, згодом цей захисний механізм може стати перешкодою у зростанні особистості. Поведінка людини стає малопередбачуваною, вона може шкодити сама собі, втікати від реальності й від тих проблем, які їй потрібно розв'язати, тобто захисні механізми часто породжують нові проблеми, причому справжню свою проблему людина приховує, підмінюючи її новими «псевдопроблемами».

11. Становлення та розвиток вітчизняної психології.

Вітчизняна психологічна наука пройшла тривалий шлях розвитку в тісному зв'язку і активній співпраці з науковцями багатьох країн світу, особливо плідними були і залишаються дослідження, спільні з російськими науковцями.

Особливе місце в розвитку вітчизняної психологічної думки посідають праці М. В. Ломоносова. У своїх роботах із риторики та фізики вчений розвиває матеріалістичне розуміння відчуттів і ідей, говорить про первинність матерії. Особливо яскраво ця ідея була відображена в його теорії світла, що згодом була доповнена і розвинена Германом Гельмгольцем. На думку М. В. Ломоносова, необхідно розрізняти пізнавальні (розумові) процеси і розумові якості людини. Останні виникають зі співвідношення розумових здібностей і пристрастей. У свою чергу, джерелом пристрастей він вважав дії та страждання людини. Таким чином, уже в середині XVIII ст. були закладені матеріалістичні основи вітчизняної психології.

Становлення вітчизняної психології відбувалося під впливом французьких просвітителів і матеріалістів XVIII ст. Цей вплив помітний у роботах Я. П. Козельського і психологічній концепції О. М. Радищева. Щодо наукових праць праці О. М. Радищева, необхідно підкреслити, що у своїх працях він відзначав провідну роль мови для всього психічного розвитку людини. Велике значення для розвитку вітчизняної психологічної думки мають роботи Олександра Опанасовича Потебні, який багато займався вивченням співвідношення мислення і мови, зокрема в історичному аспекті, виявляючи насамперед на російському і слов'янському матеріалі історичні зміни в мисленні народу.

Велику роль у розвитку психології у XIX ст. зіграли праці О. І. Герцена, який говорив про «діяння» як істотний фактор духовного розвитку людини. Слід зазначити, що психологічні погляди вітчизняних учених у другій половині XIX ст. значною мірою суперечили релігійній точці зору на психічні явища. Однією з найбільш яскравих робіт того часу стала робота І. М.

Сеченова «Рефлекси головного мозку», що внесла значний вклад у розвиток ряду наук, зокрема й психології. Вчений був не тільки видатним фізіологом, чий праці створили природничо-наукову основу для психології, але і, як стверджував С. Л. Рубинштейн, був найбільшим російським психологом того часу. Він не тільки висунув психологічну концепцію, у якій визначив предмет наукового пізнання психології – психічні процеси, – але і вплинув на становлення вітчизняної експериментальної психології. Найбільше значення його наукової діяльності полягає в тому, що вона вплинула на дослідження Володимира Михайловича Бехтерева та Івана Петровича Павлова.

Праці І. П. Павлова мали вагоме значення для світової психологічної науки. Завдяки відкриттю механізму утворення умовного рефлексу були сформовані багато психологічних концепцій і навіть напрямів, зокрема біхевіоризм. Пізніше, на рубежі століть, експериментальні дослідження були продовжені такими вченими, як Олександр Федорович Лазурський, Микола Миколайович Ланге, Георгій Іванович Челпанов.

О. Ф. Лазурський багато займався питаннями особистості, особливо вивченням характеру людини. Крім того, він відомий своїми експериментальними роботами, зокрема запропонованим методом природного експерименту.

М. М. Ланге є одним із засновників вітчизняної експериментальної психології. Він відомий не тільки тим, що займався вивченням відчуття, сприймання, уваги. Учений створив при Одеському університеті одну з перших вітчизняних лабораторій експериментальної психології.

Одночасно з експериментальною психологією наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. розвиваються й інші наукові психологічні напрями, зокрема загальна психологія, зоопсихологія, психологія дитини. Психологія стала проникати в педагогічний процес.

Особливо помітну роль в історії вітчизняної психології зіграв Г. І. Челпанов – засновник першого в нашій країні Інституту експериментальної психології (березень 1914 р.). Проповідуючи позиції ідеалізму в психології, учений не міг займатися науковими дослідженнями після Жовтневої революції. Та на зміну засновникам вітчизняної психології прийшли нові талановиті вчені: Сергій Леонідович Рубінштейн, Лев Семенович Виготський, Олександр Романович Лурія. Вони не тільки продовжили дослідження своїх попередників, але й виростили не менш знамените покоління вчених, таких як Борис Герасимович Ананьєв, Олексій Миколайович Леонтьєв, Петро Якович Гальперін, Данило Борисович Ельконін. О. В. Запорожець разом із Д. Б. Ельконіним заклали основи дитячої психології. У сферу основних наукових інтересів організатора і багаторічного керівника Інституту дошкільного виховання Академії педагогічних наук СРСР О. В. Запорожця – входили питання вікового розвитку і виховання дітей. Д. Б. Ельконін – автор підручника з дитячої психології, теорії дитячої гри, концепції періодизації вікового розвитку.

У 20–30 роках минулого сторіччя відбувається активний розвиток вітчизняних наукових шкіл. Так, у 1922 році у Харкові був відкритий Український науково-дослідний психоневрологічний інститут, директором якого був відомий невропатолог О. Й. Гейманович, а в 1926 році на базі психіатричної лікарні було створено Український інститут клінічної психіатрії і соціальної психогігієни на чолі з В. П. Протопоповим. У 1932 році ці заклади було об'єднано у Всеукраїнську психоневрологічну академію, до складу якої увійшов і сектор психології (відділи загальної і генетичної психології та клінічної психології). З Москви для роботи були запрошені О. Р. Лурія, М. С. Лебединський, О. В. Запорожець, Л. І. Божович та О. М. Леонтьєв, який очолив сектор. Із Харківською групою постійно плідно співпрацював Л. С. Виготський. У харківській групі свій науковий шлях розпочав П. Я. Гальперін, автор теорії планомірного (поетапного) формування розумових дій.

У 30-х роках ХХ в. виникли кілька наукових шкіл і напрямів. Так, у Грузії сформувалася відома психологічна школа Дмитра Миколайовича Узнадзе. Представники цього напрямку взяли на озброєння поняття установки і широко використовували його для аналізу багатьох психологічних явищ. Інший науковий напрямок пов'язаний з ім'ям Л. С. Виготського, творця культурно-історичної теорії розвитку психіки людини. Цей напрямок в основному розроблявся вченими, що працювали в Московському державному університеті. Сферу їхніх наукових інтересів складали питання загальної і педагогічної психології. Третю психологічну школу створив С. Л. Рубінштейн, який керував у свій час науковими дослідженнями на кафедрі психології в Московському державному університеті й в Інституті загальної і педагогічної психології. Ученому належить заслуга написання першої вітчизняної фундаментальної психологічної праці «Основи загальної психології».

У цей же час жили і працювали такі вчені психологи зі світовим іменем, як Борис Михайлович Теплов, який заклав наукові основи вивчення темпераменту і психології творчої діяльності, і Анатолій Олександрович Смирнов, відомий своїми працями в психології пам'яті, .

У 50-роки вітчизняна психологія звертається до проблеми особистості. У працях Бориса Герасимовича Ананьєва, Костянтина Костянтиновича Платонова, Олексія Миколайовича Леонтьєва, автора психологічної теорії діяльності, стверджується, що предметом психологічної науки є особистість людини. Особистість усе помітніше виступає як центральна категорія, навколо якої концентруються дослідження актуальних проблем становлення і функціонування психіки. Необхідно також відзначити, що вітчизняна психологія споконвічно розвивалася як матеріалістична, тому в ній набули широкого поширення експериментальні методи. Виходячи з діалектико-матеріалістичної позиції, вітчизняні психологи вивчали особистість як цілісне системне психічне утворення в її різноманітних зв'язках і розвитку (Л. С. Виготський, Б. Г. Ананьєв, К. К. Платонов, Г. С. Костюк, О. М.

Леонтьєв), а також різні аспекти особистості: мотиви й установки (Д. М. Узнадзе), предметна діяльність (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв), мислення і розумові дії (П. Я. Гальперін, А. В. Брушлинський, В. В. Давидов, Г. С. Костюк), пам'ять (А. О. Смирнов, П. І. Зінченко, Г. С. Середа), сприймання (О. В. Запорожець, В. П. Зінченко), здатності і темперамент (Б. М. Теплов, В. Д. Небиліцин), самосвідомість (П. Р. Чамата, В. В. Столин, І. С. Кон), професійно важливі якості особистості (В. Г. Панок, Н. В. Чепелева).

Не можна не відзначити внесок у розвиток вітчизняної психологічної науки таких дослідників, як Григорій Силевич Костюк і Володимир Андрійович Роменець. Видатний український радянський психолог Григорій Силевич Костюк (1899–1982) – автор понад 250 наукових робіт з дослідження проблем розумового розвитку учнів, виховання та навчання, умов і рушійних сил психічного розвитку. У 1939 році вийшов перший в Україні й один з перших у СРСР вузівський підручник психології, підготовлений ним у співавторстві з П. Р. Чаматою і Л. А. Гордоном, у якому 16 з 20 розділів були написані Г. С. Костюком.

Не менш відомі психологи працюють у нас у країні і нині, продовжуючи дослідження і справи своїх попередників – Максименко С. Д., Дусовицький О. К., Чепелева Н. В., Бурлачук Л. Ф., Скрипченко О. В., Бочарова С. П. Їхні праці роблять вагомий внесок у розвиток сучасної психологічної науки.